

Т.У.Салимов, Ф.Э.Султонов

ДУНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

(V ғасырдың соңынан – XV ғасырдың
соңына дейін)

Қайта өңделген және толықтырылған 3-басылымы

*Өзбекстан Республикасы Халыққа білім
беру министрлігі жалпы орта білім
беретін мектептердің 7-сыныбына арналған
оқулық ретінде бекіткен*

«O‘zbekiston milliy ensiklopediasi»

Мемлекеттік ғылыми баспасы

Ташкент – 2017

УЎТ: 94(100)=512.122.(075.3)
КБТ 63.3(0)я72
Ж-35

Жауапты редактор:

Ф.С.Хасанов – тарих ғылымдарының кандидаты.

Пікір жазғандар:

- Қ.К.Ражабов** – тарих ғылымдарының докторы, профессор;
Р.Р.Назаров – философия ғылымдарының кандидаты;
А.Т.Замонов – Өзбекстандағы ең жаңа тарих бойынша үйлестіру әдістемелік орталығының бөлім бастығы;
Ш. Сафарова – РБО бас әдіскері;
У. Хайдаров – Бұхара облысы Бұхара ауданы 13-мектеп-интернаттың жоғары санатты тарих оқытушысы;
З. Жұманова – Ташкент қаласы Шыланзар ауданындағы 162-мектептің тарих оқытушысы.

Шартты белгілер:

Еске түсіріп, жатта!

Мұны қайталап оқып шық!

Ойланып, қорытынды шығар.

Өз бетімен орындалатын жұмыс.

Сұрақтар мен тапсырмалар.

**Республикалық мақсатты кітап қорының қаржылары есебінен
басылды.**

ISBN 978-9943-07-505-4

© Салимов Т.У. және басқ., 2009, 2017

© «O'zbekiston milliy ensiklopediasi»

Мемлекеттік ғылыми баспасы, 2009, 2017.

АВТОРЛАРДАН

Қадірлі оқушылар!

Сендер 6-сыныпта “Дүниежүзі тарихының” ежелгі кезеңін оқып-үйрендіңдер. Ежелгі кезеңде адамдардың қалай өмір сүргенін, Ертедегі Шығыс, Үндістан және Рим мемлекеттерінің дамуы мен күйреуі жөнінде біліп алдыңдар.

Ал 7-сыныпта орта ғасырлар кезеңінің тарихын оқып-үйренесіңдер. Бұл кезең дүниежүзі тарихының біздің жыл санауымыз бойынша V ғасырдың соңынан — XV ғасырдың соңына дейінгі кезеңді, яғни ежелгі заман мен жаңа заман аралығындағы 10 ғасырды қамтиды.

Итальян ағартушы ғалымдары адамзат тарихын “ежелгі тарих”, “орта тарих” және “жаңа тарих” деп бөліп зерттеуді ұсынған. “Орта тарих” дегенде, біз ең алдымен, орта ғасырлар тарихын түсінеміз.

Орта ғасырлар тарихын оқып-үйрену барысында түрлі халықтардың күнделікті өмірін, шаруашылық қызметін, экономикалық және саяси дамуын бақылайсыңдар және бізге дейін сақталып келген әйгілі сәулеткерлік жәдігерлер: сарай, медресе, мешіт және ғибадатханалар туралы түсінікке ие боласыңдар; Отанымыздың және дүние жүзінің әйгілі ғалымдарының қызметімен танысасыңдар.

Оқулық екі бөлім мен тарауларға, ал әрбір тарау тақырып-тарға бөлінген. Берілген мәліметтердің меңгерілуін жеңілдету мақсатымен әрбір тақырыптың соңында бақылау сұрақтары мен тапсырмалар берілді. Олардың дені дербес пікір қорыту, логикалық тұжырымдар шығару секілді қабілеттерінді дамытуға септігін тигізеді. Тапсырмалар теориялық білім мен практикалық біліктілікті жетілдіріп отыруға бағытталған. Олардың арасында қарапайым тапсырмалармен қатар, Сендерден зейінділік пен зеректікті талап ететін күрделілері де бар. Оқулықтағы ұғымдар мен даталарды есте сақтап қалу үшін қажетті жағдайларда сөздікті, хронологиялық кестені, картаны және басқа да көмекші құралдарды пайдалану ұсынылады.

Бұл оқулықты өзірлеу барысында соңғы жылдарда баспадан шыққан әдебиеттер пайдаланылды. Оқулық түрлі түсті суреттермен, сызбалармен, терминдердің сипаттамаларымен, сыныпта және үйде орындауға арналған тапсырмалармен толықтырылған.

КІРІСПЕ

Орта ғасырлар тарихы ежелгі және жаңа заман ортасындағы аттай он ғасырды, яғни біздің жыл санауымыз бойынша V ғасырдың соңғы бөлігінен XV ғасырдың соңына дейінгі өте үлкен әрі қызықты кезенді қамтитыны белгілі. Онда феодалдық қоғамның қалайша пайда болғаны, қалайша дамып-өркендегені, халық бұқарасының қалай өмір сүріп, қалай еңбек еткені, олар азаттық жолында жүргізілген күрестерде өз тәуелсіздіктерін қалайша қорғағаны жөнінде әңгімеленеді.

Орта ғасырлық қоғам туралы. Орта ғасырлық адамдар қоғамы Еуропада феодалдық, ал Азияда жер иеленушілік қоғам деп аталады. «Феодал» сөзі латынның «феод» деген сөзінен алынған. **Феод** дегеніміз — атқарылған белгілі бір қызмет үшін король тарапынан берілген және мирасқа қалдыруға болатын иемді жер. Феодалдық қоғам — жер иелігіне негізделген қоғам.

Еуропада жердің иесі **феодал** деп аталды. Ол өз жерінің бір бөлігін шаруаларға үлестіріп бөліп берді. Мұның орнына шаруалар феодалдың жерін өндеуге тиісті болды. Сондай-ақ олар берілген үлесті жерінде жетілдірілген өнімнің белгілі бөлігін феодалға салық ретінде беріп тұрды.

Феодалдық кезең әр түрлі халықтар тұсында түрлі уақытта болып өтті. Мәселен, Батыс Еуропадағы ол кезең V ғасырдың аяғында, яғни Батыс Рим империясы «варварлардың» 476 жылғы соққысынан әлсіреп, құлдырағанынан кейін басталады. Басқа халықтар тұсындағы феодалдық кезең осы оқиғадан бұрынырақ немесе кейінірек басталды.

Феодалдық кезең басым болған замандар да түрлі елдер тұсында түрліше болды.

Азиядағы жер иеленушілік қоғам. Азияда (соның ішінде, біздің Отанымыз аумағында да) Еуропаға қарағанда жерге деген көзқарас басқаша болды. Мұнда елдің билеушісі жердің ең басты иесі болып есептелді. Жер кеңістігінің белгілі бір бөлігі мемлекеттің төтенше мүлкі болды. Азиядағы

ел билеушілері және ірі жер иелері жерлерін өңдеу үшін диқандарға жалға беріп отырды. Диқандар сол жерде жетілдірілген өнімнің алдын ала белгіленген бір бөлігін жердің иесіне тапсырды. Азиядағы диқандардың еуропалықтардан айырмашылығы сол, олар жер иесінің жерін өңдеп беруге тиісті болмады.

Еуропада жауын-шашын көп болғандықтан егіншілік ету оңай еді. Ал Азияда мұндай мүмкіншілік болмады, өйткені жаңбыр аз жауатын, жауын-шашынды күндердің саны, жердің ылғалдық мөлшері едәуір кем болатын. Осындай жағдайда қолдан суаруды пайдаланбай, егіншілікпен шұғылдануға болмас еді.

Сондықтан Азиядағы жер иелері үшін жердің бәрін диқандарға жалға беру пайдалы болды. Сөйтіп суландыратын қондырғыларды үздіксіз тазалап тұру міндеті диқандардың міндетіне жүктелді.

Азия және Африка мемлекеттерінде отырықшы егінші-диқандар мен көшпелі тайпалар, халықтар арасындағы қарым-қатынастар маңызды орын иелеген. Өйткені бұл мемлекеттерде көшпелі мал шаруашылығы сан ғасырлар бойы сақталып келген. Егер диқандар мен малшылар арасында айырбас жақсы жүрсе, қоғам да жақсы дамып, гүлденген.

Алайда көшпенділердің шапқыншылығы мен талан-таражы жасанды суару құрылыстарының тас-талқан болуымен, халықтың едәуір бөлігінің қырғынға ұшырап, тұтқынға түсуімен аяқталып отырған. Атап айтқанда, көп айға созылған қоршаудан соң Үргенішті бас игізген моғолдардың әрбір жауынгеріне 24 тұтқыннан тура келген.

Орта ғасырлар тарихын кезеңге бөлу.

Орта ғасырлар тарихы үлкен екі кезеңге бөлінеді:

1. Біздің заманымыздың V ғасыры аяғынан — XI ғасырдың ортасына дейінгі кезең:

- жаңа феодалдық қоғамға өту;
- жер иеленушіліктің жаңа түрлерінің (ірі жер иелері — феодалдар табы мен тәуелді шаруалар табының) пайда болуы;

- Батыс Еуропада жаңа діни ілімнің – христиандықтың кең етек жаюы;
- Шығыста ислам дінінің пайда болуы және жайылуы;
- ірі феодалдық мемлекеттердің құрылуы.

2. XI ғасырдың ортасынан — XV ғасырдың аяғына дейінгі кезең:

- жер иеленушілік тұсында өндірістік қатынастардың дамуы;
- өзін-өзі қамтамасыз етуші — натуралды шаруашылықтан өнімді базарға сату үшін өндіретін шаруашылыққа өту;
- орта ғасырлық қалалардың және колөнершілік цехтарының дамуы;
- сауданың өркендеуі: дүниежүзілік сауда, базарлар, жәрмеңкелер және биржалар;
- Еуропадағы қалалардың сеньорлар өктемдігінен азат болу үшін жүргізген күресі;
- еркін қалалардың, қала-республикалар мен орталықтанған ірі мемлекеттердің құрылуы;
- орталық өкіметтің абырой-беделінің өсуі;
- сословиелік өкімет органдарының (парламент пен Бас штаттардың) қалыптасуы;
- христиан шіркеуі және крест жорықтары;
- Еуропа, Азия, Африка және Америка халықтарының тарихы;
- жер жүзіндегі халықтардың білімі, ғылымы мен мәдениеті.

Орта ғасырлар тарихының дереккөздері.

Орта ғасырлар тарихына тиесілі дереккөздер негізгі екі түрге бөлінеді.

1. Жазба дереккөздер:

- тарихи жылнамалар мен күнтізбелер;
- салық төлеу, айыппұл, соттау, сатып алу және сату, қарызға беру міндеттемелеріне байланысты ресми құжаттар;
- императорлар, корольдар, патшалар шығарған жарлықтар мен өкімдер.

- Орта ғасырларда құжаттар мен кітаптардың бәрін алғаш хұснихат жазушылар (каллиграфтар) жазды. XI ғасырда Қытайда, кейінірек XV ғасырдың ортасында Еуропада кітап басып шығаратын қондырғылардың пайда болуына байланысты жазба дереккөздердің саны тез көбейді.

2. Материалдық дереккөздер:

- көркем-бейнелеу өнері туындылары: мүсіндер, суреттер, қолданбалы өнер үлгілері;
- тарихи мұражайлардағы еңбек және соғыс құралдары;
- әр түрлі теңге, тиын-тебендер;
- киім-кешек, әшекейлер;
- үйлер мен жиһаздар;
- сарайлар, бекіністер, ғибадатханалар.

Ертедегі дүние										Орта ғасырлар										Жаңа заман		Ең жаңа заман	
3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Б.ж.с. дейінгі ғасырлар			Жаңа заманғы ғасырлар																				

Римдегі әскери қолбасшылардың бірі, герман тайпаларының біріне жататын Одоакр 476-жылы ереуіл көтеріп, соңғы император Ромул Августулді тактан түсірген. Оның талабымен сенат Римнің әскери бөлігінде императордың керек еместігін жариялап, билік рәміздерін Константинопольға – Шығыс Рим императорына жөнелтеді.

1. Орта ғасырлар тарихынан не білдіңдер?
2. Еуропадағы феодалдық қоғам туралы әңгімелендер.
3. Азиядағы жер иеленушілік қоғамының Еуропадағы қоғамнан қандай айырмашылығы болды?
4. Орта ғасырлар тарихы неше кезеңге бөлінеді?
5. Тарихи дереккөз түрлерін түсіндіріп беріндер.
6. Кезең сызығын түсіндіріп беріндер.

I ТАРАУ. АЛҒАШҚЫ ОРТА ҒАСЫРЛАР КЕЗЕҢІ

§ 1. ГЕРМАН ТАЙПАЛАРЫ ЖӘНЕ РИМ ИМПЕРИЯСЫ

1-сурет. Варварлар.

болды. Ең алдымен, герман тайпаларындағы халық санының өсуі нәтижесінде жаңа жерлерге болған талаптың артуы және мүліктік жіктелу оларды жаңа жер басып алуға мәжбүр етті. Бұдан тыс, ғұндардың IV ғасырдағы Шығыстан жасаған шабуылдары көптеген варвар тайпаларын өз мекендерін тастап кетуге мәжбүрледі. Еуропада II ғасырда орын алған ауа райының суып

2-сурет. Герман тайпасы.

Біздің жыл санауымыздың алғашқы ғасырларында Азиядағы ғұн, Еуропадағы герман тайпаларында мүліктік жіктелу күшейіп, олар әлсіздене бастаған Рим империясына басқыншылық жорықтарын үдеткен.

Халықтардың Ұлы көші. Біздің заманымыздың IV–VI ғасырларында бүкіл Еуропаны ғұндар тайпалары бастап берген «Халықтардың Ұлы көші» делінетін үдеріс қамтыды. Бұл үдерістің бірнеше себебі болды. Ең алдымен, герман тайпаларындағы халық санының өсуі нәтижесінде жаңа жерлерге болған талаптың артуы және мүліктік жіктелу оларды жаңа жер басып алуға мәжбүр етті. Бұдан тыс, ғұндардың IV ғасырдағы Шығыстан жасаған шабуылдары көптеген варвар тайпаларын өз мекендерін тастап кетуге мәжбүрледі. Еуропада II ғасырда орын алған ауа райының суып кетуі, егістік жерді тыңайған жерге, ал су айдындарын және оларға жақын жерді батпаққа айналдырды. Осындай себепшарттар халықтардың өмір сүруі және шаруашылық жүргізуі үшін жаңа әрі қолайлы жер іздеуге қозғау салды.

Герман тайпалары және олардың қызмет түрі. Рим империясының солтүстік-шығыс шекараларындағы

варвар тайпалары рулық қауым сатысында өмір сүрді.

Ертедегі герман тайпалары (франктар, вестготтар, остготтар, вандалдар, бургундтар, лангобардтар) Рейн, Эльба өзендерінің алабын мекендеді.

Олардың негізгі қызмет түрі мал шаруашылығы болды. Одан басқа құс өсіріп, аң және балық аулаумен шұғылданды. Біздің заманымыз басында халық санының артуы егіншіліктің жалпы шаруашылықта алған маңызын арттырды.

Рулық қауымдар бірлесе отырып, орман ағаштарын кесті, жаңа жерлерді игерді. Жерді қарапайым ағаш соқамен жырту, топырақтың тыңайтылмағаны егістердің құнарлылығын бәсеңдетіп, 2–3 жылдан кейін өнімнің күрт азаюына соқтырды. Кейінірек германдар ағаш түренді темір соқаға ауыстырып, еңбек өнімділігін және алынатын өнім мөлшерін арттыруға қол жеткізді.

3-сурет. Темір соқа.

Римдіктер мәдени тұрғыдан өркениеттің неғұрлым төмен сатысында тұрған халықтарды «варварлар» деп атайтын.

Ежелгі германдар тарихына тиесілі мол мағлұмат Юлий Цезарьдің «Галлия шайқасы туралы естеліктер» және римдік тарихшы Тациттің «Германия» атты туындыларында кездеседі.

Ғасырлар өткен соң егіншілікте алмастырып егу қолданыла бастады. Б.з. IV ғасырынан бастап көктемгі және күзгі бидай орнына масақты егістер егу, жыртылған жерді екі танапқа бөліп (сондықтан бұл әдіс қос танапты егіс деп аталады), біріншісіне тұқым себу, екіншісін сүдігер етіп тыңайту және оларды әр жылы алмастырып отыру жолға қойылды. Ал бұл астық өнімділігін арттырып қана

егіс	сүдігер	екінші жыл
сүдігер	егіс	бірінші жыл

4-сурет. Екі танапты егіс.

қоймай, егістерді жиі-жиі алмастырып тұрудың қажетін жойды. Германдар дәнді және бұшақты дақылдардан тыс, бақша өнімдерін, көкөністер, соның ішінде қырыққабат өсірді.

Германдар тұсында қолөнердің тоқымашылық, ағаш өңдеу (соның ішінде, қайық жасау), зергерлік, тері-былғары салалары жақсы дамыды. Ішкі саудада ең маңызды заттар темірден істелген бұйымдар болды. Герман тайпалары римдіктерге құлдар, малдар, тері, кәріптас жеткізіп беріп, олардан жұқа маталар, қыш бұйымдар, әшекей заттар, шарап сатып алды. Сауда мал айырбастау түрінде жүргізілді, рим ақшасы тек империямен шектес аймақтарда ғана қолданылды.

Германдардың қоғамдық құрылысы. Германдар қоғамы мемлекет құрылғанға дейін рулық қауым сатысын бастан өткізді. IV ғасырда германдар тұрмысында мүліктік теңсіздік күшейіп, рулық қауым байларға және кедейлерге бөліне бастады, қауымдарда шонжарлар, ерікті адамдар және жартылай ерікті адамдар топтары пайда болды.

Мүліктік жіктелудің нәтижесінде германдарда **конунг**, яғни шонжарлар көсемі деген орган қалыптасты да, оның беделі күшейе бастады.

¹ Кәріптас — шайырлардан түзілген қатты, сары түсті минерал.

Конунг — тайпа бастығы, шонжарлардың жоғарғы өкілі. Норман тайпаларында — әскери қолбасшы.

Германдар өмірінде тайпаның әскери бастықтары да маңызды рөл ойнады. Соғыстан түскен олжаның үлкен бөлігі қолбасшыға тиесілі болды. Өйткені ол әскеріндегі жауынгерлерді атпен, қару-жаракпен, тұрақ үймен, азық түлікпен қамтамасыз етіп отырды.

IV—V ғасырларда герман тайпалары кең-байтақ жерді қадағалай алатын **тайпалық одақтарға** бірлесе бастады. **Алеманн, гот, франктардың** тайпалық одақтары бірнеше жүздеген мың адамнан тұрды. Көп жылдар өткесін тайпаның жоғарғы органы болған халық жиналысы, бірте-бірте өз маңыздылығын жоғалта бастады. Ол енді негізінен соғыс немесе бейбітшілік жариялау, конунг сайлау сияқты міндеттерді атқарды. Әскери жасақтардың, оларға басшылық еткен жолбасшылардың беделі жоғары болды.

Алеманн, гот, франктар — германдар арасындағы ең үлкен тайпалар.

Шекарамен шектес орналасқан кейбір тайпалардың жолбасшылары Римнің аймақтық өкілдеріне жалдамалы әскери қызмет етуге өте бастады. Осындай әскери жасақтар рим әскерлері жүргізген соғыстарға ерекше жауынгерлік бірлік ретінде қатынасты. Кейде герман тайпалары империя шекарасын сыртқы жаулардан қорғап та отырды. Христиан дінінің жайылуы нәтижесінде олардың қоғамдық дамуы одан әрі жеделдеді.

Рим империясына шапқыншылықтар. Әлсіреп қалған Рим әскерлері варварлар шабуылына тойтарыс бере алмады. Ал құлдық езгісінен азап шеккен жергілікті халық герман тайпаларына қарсы шықпай, кей-кейде олардың жағына өтіп кететін. V ғасырдың басында Пиреней түбегі мен

5-сурет. Вестготтар.

Галлияның бір бөлігінде варварлардың алғашқы — **Вестгот корольдығы** құрылды. Басып алынған жерлерде герман тайпалары: **вандалдар** (Солтүстік Африкада), **остготтар** (Италияда), **франктар** (Галлияда), **англ-сакстар** (Британияда) өз мемлекеттерін құрды.

Германдар басқыншылығы 476 жылы Батыс Рим империясының ыдырауына себеп болды. Еуропада жаңа — феодалдық қоғамға өту кезеңі басталды.

1. Еуропадағы Ұлы көш кезеңінде Орта Азияға, атап айтқанда, қазіргі Өзбекстан аумағына қандай тайпалар мен ұлыстар шапқыншылық жасаған?
2. Картадан герман тайпалары мекендеген жерлерді көрсетіндер. Сұлбалы картаға герман тайпалары жерлерін түсіріндер. Қазіргі заманда ол жерлердің қай елдерге жататынын анықтандар.
3. Сенің ойыңша, 1, 2, 3-суреттерді мазмұны жағынан не бірлестіріп тұр? Сол кезең туралы мәлімет бер.
4. 3, 4-суреттерде бейнеленген нәрселердің алғашқы орта ғасыр халықтарының өміріндегі орны мен маңызын сипаттап бер. Бұндай нәрселер біздің өлкемізде де болған ба?

§ 2. ФРАНКТАР. ФРАНКТАР МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

6-сурет. Франк жауынгері.

Франк тайпалары. Ұлы көш басталғанға дейін герман тайпасына жататын франктар Рейн өзенінің төменгі ағысына жақын жерде өмір сүрді. Олар руларға бөлініп, қауымдаса жасады, тайпа жолбасшысын соғыс ісінде ерлік көрсеткен адамдардың арасынан сайлады. Римдік галдармен тату-көршілік байланыста болған, франктардың сыртқы көрінісі де басқа герман тайпаларынікінен едәуір

ерекшеленіп тұрды. Готтар мен лангобардтар сияқты, олар аң

терісінен емес, матадан тігілген киім-кешек киді, шаш-сақалын қырып жүрді. Олардың ішінде тек король әулетіне жататын адамдарға ғана ұзын шаш өсіріп жүруге рұқсат етілді.

Батыс Рим империясы құлдыраған соң, франктармен көршілес тұрған Галлияда римдік әкім **Эгидий** тәуелсіз князьдық құрған болатын. Сол уақыттан бастап франктардың Галлияға қарай шабуылдары күшейді. Оларға франк тайпасынан шыққан, меровингтер сардары **Хлодвиг** басшылық етті. Хлодвиг тез арада қарсыластарын жеңіп, өз үстемдігін барша франк тайпаларына жүргізді. Ол 486 жылы франктар мемлекетінің іргесін қалады.

486 жылы Хлодвиг франктар мемлекетінің негізін салды.

Франктар құрған мемлекет бастапқыда әулеттің атымен аталды. X ғасырда Париж маңындағы облыс — **Ли де Франс** мемлекеттің атына негіз болды да, ол мемлекет **Франция** деп атала бастады.

Франктардың христиан дінін қабылдауы. Христиан шіркеуі бәлкім оның адал одақтасына айналып қалар, деп түсініп, Хлодвиг варвар тайпалары жолбасшыларының бәрінен бұрын христиандықты Римнен қабылдады. Оның артынан қалған франктар да христиандыққа көшті. Бірақ франктар көпшілігі өз королінен қорықса да, Хлодвигтің бұл шешімін қолдамады. Сол кезде римдіктер бұған қуанды. Олардың бірі: *«Сіздің жаңа дініңіз — біздің жеңісіміз!»*, — деп босқа жазбаған болатын.

7-сурет. Хлодвиг.

Хлодвиг жүзеге асырған шара бірден-бір дұрыс жол болды. Христиандық арқылы Рим мәдениетінің түрлі салалары франктар мемлекетіне кіріп келе бастады. Сол кезеңнен бастап франктар мен римдіктер бірте-бірте араласуға өтті.

Хлодвигтің христиандыққа өтуі оған халық арасында ықпалы күшті галл епископының қолдауын берді. Сөйтіп, христиан дінін қабылдау король билігін күшейтіп, тайпаластары арасында оны жоғарғы шынға көтерді.

Франктардың әлеуметтік қатынастары. Франктар басып алған жерде римдік құл иеленушілер өздерінің сәулетті сарайлары мен үйлерін, мол байлығын сақтап қалды. Жергілікті халықтың денін рим-галлдар құрады. Олар құлдықты жойған жоқ. Елде негізгі жұмысшы күш болып құлдар мен жалшылар қала берді. Алғашқыда франктар галлдардан алыс жерде тұрды. Ал Луара өзенінің солтүстігіндегі герман тайпалары одан арғы көп жыл бойы әлі де рулық қауым болып өмір сүруін жалғастыра берді. Ал елдің солтүстігіндегі галлдар сан жағынан герман тайпаларынан да көп болды.

Мемлекеттің өкіметін нығайту мақсатымен Хлодвиг мұрагерлері билеген кезде корольдар жауынгерлерге және жақын жолдастарына атқарған ерекше қызметі үшін ірі жер иеліктерін — **бенефицийлер** сыйлаған.

Бенефиций (лат.) — әскери қызмет атқарып отырғаны үшін сеньордың өз вассалына сыйлап берген жер иелігі. Шығыста ол икто деп аталды.

Сеньор (латынша — «үлкен» деген сөз) — орта ғасырлық Батыс Еуропадағы қарамағында басыбайлы шаруалары мен ұсақ феодал-вассалдары бар жер иесі.

Вассалдық — Батыс Еуропа елдеріндегі бір феодалдың басқа феодалға бағынышты болу тәртібі.

Міне, сөйтіп корольдардан, оның жауынгерлерінен, дін басыларынан, король сарайына жақын рим-галл шонжарларынан жердің жаңа иелері — феодалдар табы пайда болды. Олардың жерінде VI ғасырдың аяғынан бастап құлдар мен жалшылардан тыс өз бостандығынан айырылған франктар да жұмыс істеді. Нәтижесінде жаңа қоғамның негізгі таптары: феодалдар мен тәуелді шаруалар пайда болды.

Мемлекеттің пайда болуы. Солтүстік Галлияда құрылған франк корольдығы Хлодвиг мұрагерлері тұсында Бургун-

дияны және Провансты басып алды. Франктар германдардың **тюринг, алеманн, бавар** тайпаларын да өздеріне бағындырып, алым-салық төлеуге мәжбүрледі.

Корольдар өз билігі күшейе түсісімен-ақ маңызды бұйрықтар қабылдау кезінде халық жиналысын шақырмай қойды. Ал король тарапынан қабылданған жаңа заңдар бұдан былай жекеменшік пен теңсіздікті одан әрі нығайтты.

Ал ірі жер иелері — феодалдар табы король өкіметінің сүйеніші болып қалды. Мемлекет король басшылығындағы ірі жер иеленушілердің жаңа жерлерді жаулап алуын қолдап-қуаттады.

Франктар мемлекеті Хлодвиг заманында-ақ облыстарға бөлінген-ді, оларды король тағайындаған **графтар** басқарды. Графтар өз жерін король атынан басқарып, халықтан салық жинады, әскери жасаққа басшылық етті, сот істерін жүргізіп отырды. Сот шешімі бойынша жиналған айыппұлдың 1/3 бөлігі король қазынасына жіберілді. Франктар салыққа тиесілі тәртіпті римдіктерден қабылдаған болатын.

Ал рулық қауымға тән дәстүрлер жыл сайын өткізілетін әскери жарыстарда, сондай-ақ елді басқаруда сақталып қалды. Жергілікті басқарудың негізі ерікті франктардың жүздік жиыны болды, оның бастығы жүзбасы — **тунгин** деп аталды.

Ірі жер иелігінің қалыптасуы. VI ғасырдың аяғынан франктар тұсындағы үлесті жерлер шаруа жанұясының сатуға немесе сыйға тартуға болатын меншігіне — **аллодка** айнала бастады. Корольдар қабылдаған жаңа заңдар жердің жекеменшікке айналуын тездетті. Король **Хильперик** заманында шығарылған жаңа заңға сәйкес, егер марқұмның ұл мирасқоры болмаса, оның жері бұрынғысынша қауымға емес, оның қызына, қарындасына я інісіне өтуге тиісті деп белгіленді.

Жердің жекеменшікке айналуы мүліктік бөлінуді жеделдетті және ірі жер иеленушілер санының көбеюіне соқтырды. Франк корольдары Рим императорына тиесілі Галлиядағы жерді өз иеліктеріне қосып алып, оның бір бөлігін өздеріне жақын адамдарына да, шіркеуге де сыйға тартып отырды.

Аллод (грек сөзі) – жерге толығымен иелік ету; Батыс Еуропадағы феодалдық қоғамда ұрпақтан-ұрпаққа мирасқа қалдыруға болатын жер иелігі.

8-сурет. Хлодвиг
«Сали ақиқатын»
оқып жариялауда.

Ірі жер иеліктері қауымға тиесілі жерлер есебінен де кеңейтіліп тұрды. Жиі-жиі қайталанып отырған табиғи апат, құрғақшылық пен өнімсіздік шаруаларды өз жерлерін тастап кетуге, феодалдан жерді жалға алуға мәжбүр етті. Салық төлеумен бірге, ірі жер иесінің егістігін баптауға мәжбүр болған шаруа біртіндеп басыбайлы адамға айнала бастады.

«Сали ақиқаты». Хлодвигтің бұйрығы бойынша жазылған франктардың дәстүрлі әдет-ғұрыптар жинағы,

Еуропаның ең мәшһүр әдет-құқықтық мұрасына айналды. Бұл жинақ «Сали ақиқаты» деп аталды, ал оның атауы оған франктардың тек сали тайпасының заңдары енгізілгенін білдіреді.

Корольдың мақсатына сай, барлық франктар король мақұлдаған «Сали ақиқаты» бойынша сотталуға тиісті болды. Егер заңдағы бірер нәрсе түсіндіруді керек қылса, онда корольға жүгінуге тура келді, ал король өз мүддесіне қарай жауап берді. Мұның бәрі заңда көзделді. Бұдан тыс, король көне әдет-ғұрыптардан өзіне пайда келтіретін ережелерді «Сали ақиқатына» енгізіп, көне заңдардан оны қанағаттандырмағандары ұмытылды да, пайдалылары түгелдей түрде жазылды. «Сали ақиқаты» — франктар королі билігінің күшейгенін көрсетті.

Солай болса да, “Сали ақиқатында” франктардың өмірі, олардың әдет-ғұрыптары, шаруашылығы, діни сенім-нанымдары жөнінде көптеген құнды мәліметтер бар. Атап айтатын болсақ, жердің басқа қожайынға өтуі “сатушының” жеріндегі жасыл бұтақтың немесе сабақтың “алушының” жеріне берілетінімен бекітілген. Бұндай келісімді перзенттер мен немерелер де заңды деп санаған.

1. Сенің ойыңша, неліктен варавар корольдықтары арасынан тек франктар мемлекеті ғана сақталып қалған?
2. Франктардағы бенефеций, сеньор, аллод, вассал сияқты терминдер не себепті латын тілінен алынған?
3. Неліктен король Хловдиг өзіне қарсы шыққан жауынгерді дереу жазаға тартпай, әскери байқау кезінде ғана шауып тастаған?
4. “Сали ақиқатын” қандай құжат деп санайсың? Оны сипатта. Неліктен бұл құжатты король Хловдигтің өзі оқып беруде?

§ 3. ФРАНК ИМПЕРИЯСЫ

Хлодвигтің ұлдары билеген кезеңде Франк корольдығының шекаралары анағұрлым кеңейген. Бірақ бертін келе әулет өкілдері арасында өзара кикілжіндер туындап, ақыр соңында тақ басына жаңа әулет келген.

Ұлы Карл. Карл Франк корольдығын (800 жылдан бастап – империясын) 46 жыл бойы (768–814) басқарды. Көптеген әскери жорықтарға басшылық еткені, ірі империя құрғаны, мемлекеттегі жаңа заңдар, ағарту мен мәдениетке негіз салғаны үшін оған «Ұлы» деген ат қойылған болатын. Карл туралы көптеген тарихи шығармалар, аңыз-әңгімелер мен өлеңдер жазылды. «**Король**» деген атақ та оның есімінен алынған.

Италия мен Испаниядағы соғыстар. Таққа отыра салысымен-ақ Карл басқыншылық соғыстарын жүргізді. Оның алғашқы соғыс жорығы германдардың **лангобард** делінетін тайпасының Италияда құрған мемлекетіне қарсы 773 жылы басталды. Бұл соғыста жеңіп шыққан Карл Италияны графтықтарға бөліп, Франк корольдығына қосып алды.

9-сурет.
Император
Ұлы Карл.

10-сурет. Граф Роландтың өлімі.

Карлдың Араб халифаты отарланған Испанияға қарсы 778 жылы жүргізген жорығы сәтсіздікке ұшырады. Оның жиені — граф **Роланд** шайқаста қаза тапты. Көп ғасырлар өткен соң Роланд француз халқының ауыз әдебиетінің сүйікті кейіпкеріне айналды. «**Роланд туралы жыр**» атты дастан жазылды. Кейінгі жорықтар барысында Пиреней түбегіндегі арабтардан тартып алынған жерде құрылған **Испан маркасы** франктар мемлекетінің шекаралық облысына айналдырылды.

Сакстарға қарсы соғыс. Рейн өзенінің оң жағалауын мекендеген сакс тайпаларына қарсы соғыс 30 жылдан астам (772—804) уақытқа созылды.

11-сурет. Ұлы Карлдың Аксендегі сарайы.

Бұл соғыс Карл үшін ең ауыр соғыс болды. Сакстар Карлға бағынбаған германдардың соңғы ірі тайпасы еді. Карл қалай болғанда да сакстарды христиан дінін қабылдауға ұмтылды. Ұзаққа созылған соғыстан кейін ол сакстардың жаңа дінге өтуіне қол жеткізді. Сөйтіп Саксония да Ұлы Карл мемлекетіне қосылды.

Франк империясы. Ұлы Карл мемлекеті Еуропаның үлкен бөлігін алып жатты. Өзінің аумағының көлемі жағынан Франк корольдығы бұрынғы Батыс Рим империясына таяды. Бірақ Карлдың өкіметі соңғы Рим императорлары билігінен анағұрлым күшті болды. Сондықтан сол кезде жойылған империя туралы естеліктер VIII ғасырда да Батыс Еуропада жасаған әр түрлі халықтар мен тайпалардың есінде сақталып қалған болатын. Карл кеңесшілеріне оны бұрынғы римдіктерге теңеп, император деп жарияласақ деген ой келеді. Қолайлы жағдай 800 жылы Римдегі жергілікті шонжарлардың

Лев III папаға қарсы ұйымдастырған көтерілісі арқылы туды. Карл әскерін жіберіп, оны бастырды.

Көрсетілген жәрдем үшін Рим папасы 800 жылғы декабрь айында Карлдың басына императордың алтын тәжін кигізді. Сөйтіп Батыс Еуропада жаңа империя пайда болды.

Ұлы Карл франктар империясының жеке-дара билеушісіне айналды. Оның жарлықтары тек ірі жер иелерінің, шонжарлардың жылына екі рет шақырылатын жиналысында қабылданды.

Ұлы Карлдың тұрақты астанасы да болмады. Ол өзіне жақын адамдармен бірге елді аралап жүргенде, әр түрлі қалада ондағы сарайға жайғасатын, жергілікті халыққа ауырлық түсірмеу үшін тез арада басқа қалаға кететін.

Ұлы Карл заманында франктардың дәстүрлі халық жасағының орнына салт атты рыцарьлардан тұратын әскер құрылды. **Рыцарьлар**

(немістің «риттер» — атты деген сөзінен шыққан) жасақтарында тек қана бай шонжарлар, яғни жауынгер, ат пен қару-жарақ сатып алуға шамасы бар адамдар ғана қызмет етті. Билеушілер рыцарьларға: атын, құрал-сайманын жақсы сақтау үшін, соғыс кезінде өз отбасын қамтамасыз ету үшін сыйға жер беріп отырды. Мұндай иелік жер — **феод** әуелі әскери қызмет үшін беріліп, кейініректе мирасқа қалдыруға болатын меншікке айналды. Феоудың иесі **феодал** деп аталды. Замандар өткесін әскери қызмет тек феодалдардың ғана қызмет түріне айналып қалды. Ірі феодалдың қол астына кейде бірқатар аймақтар қарады, ал кіші-гірім феодалдарға көбіне не бір немесе әрі кеткенде бірнеше шаруа ауласы қарады.

Мемлекетті басқару. Ұлы Карл сарайындағы қызметкерлер уәзір міндетін де қоса атқарып отырды. Франктар мемлекетінде ең жоғары лауазымдағылар: қаржы, салық, әскери мырзалар, аспаз, атқора бастығы және басқалар бол-

12-сурет. Рыцарь.

ды. Ірі тайпаларды **герцогтар** (немісше «сайланған әскери жолбасшы, тайпаның мұрагер бастығы») басқарып отырды. Көп жыл өткен соң герцог деген атақ ең жоғары лауазымдардың біріне айналды. Шағын аймақтарды бұрынғысынша **графтар** (немісше «король тағайындаған лауазымды адам») басқарды. Герцог атағы бұрыннан мұралық лауазым болды, ал графты император тағайындады. Мемлекет шекарасын нығайту үшін Ұлы Карл **маркалар** (немісше — «шекаралық әскери облыс») құрып, оларға **маркграфтар** (немісше — «шекаралық облыс әкімі») басшылық етті.

Епископтар, ірі монастырьлар абаттары императордың жер-жердегі өкілдері ретінде оның бұйрықтарын орындады. Жорыққа шыққан кезде епископтар мен графтардың істері қалай жүріп жатқанын Ұлы Карл тексеріп отырды. Егер қызмет бабын теріс пайдаланғаны анықталса, онда жауапкер адам дереу лауазымынан босатылды. Барша графтықтар пен епископтықтарды аралап шығу императордың өзіне қиынға соққандықтан, ол бүкіл империяға өзіне адал адамдарынан тағайындалған өкілдерін жіберді. Оларға жергілікті әкімдерді жазалау, ауыстыру құқығы берілді. Франктар мемлекетінің аумағы өте кең болды, сондықтан оның үстінен қадағалау қиын еді. Оның үстіне, графтар графтығында орнығып қалуға, оны өз ұрпақтарына мирасқа қалдыруға бар күшімен ұмтылды. Ал мұның өзі келешекте франктар империясының әлсіреп, бөлшектеніп кетуіне жол ашып берді.

Еуропалық билеушілер арасында жоғары мәртебеге бөленген Карлдың сарайына көптеп елшілер келіп-кететін. Жылнамаларда жазылғанындай, араб халифасы **Харун ар-Рашид** қымбат сыйлықтармен бірге Иерусалимдегі Иса пайғамбар табыты жатқан жерді де өз елшілері арқылы Карлға тарту еткен.

Франк империясының ыдырауы. Көп жыл өткен соң елдегі графтар мемлекеттік қызметкерлерден — ірі жер иесіне, өз облысының қожайынына айналды.

Графтықтағы ерікті шаруалар басыбайлылыққа түсе бастады. Король сот істерін графтарға тапсырды.

Ұлы Карл өлгеннен кейін оның құрған империясы құлдырай бастады. Оның немерелері тұсында мемлекет бөлшектеніп кетті. 843 жылы **Верден** қаласында империяны бөлісу туралы келісім жасалды. Кейінірек империя аумағында үш ірі корольдық — **Франция, Германия және Италия** құрылды.

Корольдықтар герцогтықтар мен графтықтарға, ал бұлар ірі және орташа феодалдық жер иеліктеріне бөлінді. Осылайша Еуропада феодалдық бытыранқылық кезеңі басталды.

1. Франк корольдығы қашан құрылды?
2. Ұлы Карл басып алған жерлерді сұлбалы картаға түсіріндер.
3. Қазіргі Испания орналасқан түбектің географиялық аты не? Карлдың әскери жорықтары кезінде бұл аумақ кімге тиесілі еді?
4. Франк империясы қалай құрылғанын және нақ сол кезеңде біздің өлкемізде қандай мемлекет болғанын салыстыра әңгімелеп бер.

§ 4. БРИТАНИЯДАН АНГЛИЯҒА

Рим империясы Британия аралдарын жаулап алған кезде аралдың оңтүстігінде кельт, бритт тайпалары, солтүстігінде — қазіргі Ирландия мен Шотландияда — скотт, пикт тайпалары өмір сүрген.

Рим легиондары 407-жылы Британияны тастап, Италияға қайтады. Олардың соңынан өзге римдіктер де Еуропаға кете бастайды. Осылайша аралдағы кельт халқы елеусіз қалып қояды. Ал кельт тайпасының көсемдері ортасында өзара қақтығыстар күшейеді. Нақ сол кезде солтүстіктен пикт және скотт тайпаларының шабуылдары басталады.

16-сурет. Бритт жауынгері.

Қауіпті қорғаушылар. Пикттерден қорғану үшін жергілікті бриттер бірінші рет германдардың **ют, англ, сакс** тайпаларынан жалдамалы дружина шақырды. Бұл тайпалар Германияның солтүстігі мен Ютландия түбегін мекендейтін. Алғашқыда германдар үш кемемен келді. Дегенмен, көп ұзамай олардың артынан көптеген тайпаластары да жолға шықты. Германдардың кельттерден көп төлем талап етуі, үздіксіз көтерілістері, елді тонауы және қауіп төндіруі барған сайын күшейді. Юттар V ғасырдың орта шенінде **Кент** облысын басып алды. Олардың ізінше англ-сакстар да кельттерге шабуыл жасап, күшті қарсылық көрсетілмегендіктен, елді басып алуға кірісті. Англ-сакстар жергілікті халық бұқарасының бір бөлігін қырып, қалғандарын құлдық бұғауына салды. Қалалар киратылды, пұтқа табынатын германдар храмдар мен монастырьларды тонап, өртеп жіберді. Шапқыншылықтан әбден зәресі ұшқан кельттер континентке, **Арморика** облысына көшіп келді. Францияның солтүстік-батысында орналасқан ол аймақ, бриттердің жаппай көшуінен кейінгі **Бретань** деген атын осы күнге дейін сақтап келеді.

Бриттер — кельт тайпасы, Британияның негізгі халқы.

Дружина — өз еркімен келгендерден құралатын әскери бөлім. Бұл бөлім ондаған адамнан жүздеген адамға дейінгі жауынгерлерді бірлестіреді.

14-сурет. Король Артур.

Король Артур. Британия аралына ба-са-көктеп келе жатқан германдарға көрсетілген қарсылық **Амвросий Аврелиан** есімімен тікелей байланысты. Ол аралда қалған соңғы римдіктердің бірі еді. Амвросий Аврелиан VI ғасырдың басында бриттерді біріктірді. Мұның нәтижесінде ол бірқатар көрнекті жеңістерге қол жеткізді. Осынау жеңістер туралы мәліметтер кельт тайпалары есінде көп ғасыр бойы сақталып ке-

леді. Дегенмен аңыздарда басқыншыларға тойтарыс берген батырдың есімі өзгертілген болатын. Дастаншылар оны **Арториус** немесе **Артур** деп атай бастады. Уақыт өткесін **Артур** бейнесіне тиесілі, бірақ VI ғасырға мүлде қатысы жоқ көптеген тарихи аңыздар жинақталды. Арадан бес ғасыр өтсе де Еуропадағы түрлі елдер жазушылары король **Артур**, оның рыцары **Ланселот**, ханшайым **Жиневра**, сиқыршы **Мерлин** туралы шығармалар жазудан қалмады. Бұл шығармалар оқырмандар ортасында кеңінен таралды.

Күрестің аяқталуы. Амвросий Аврелианнан кейін бриттерде лайықты жолбасшының жоқтығы англ-сакстарға аралдың үлкен бөлігін басып алуға мүмкіндік берді. Шапқыншылыққа ұшырамаған кельт тайпалары Ирландия мен Шотландияда, жартылай Британияның батыс жағында сақталып қалды.

Басқыншылар Британия аумағында жеті корольдық құрды. Олардың сөйлеу тілі диалектілік ерекшеліктерге бай болса да, жылдар өткесін англдар мекендеген Мерсия сөйлеу үлгісі барған сайын кең қолданыла бастады. Сондықтан кейінірек басқыншылардың тілі ағылшын деп, ал мемлекет Англия деп атала бастады. Басқыншылардың көптеген тайпалары және бағындырылған халықтың қалған бөлігі бірыңғай халыққа бірікті. Тарихта олар **англ-сакс** деген атымен мәлім.

15-сурет. Нормандар шабуылы.

Жаңа шапқыншылық. Норвегиядан немесе Даниядан шыққан кеме Британия аралына бірнеше күннен кейін жетіп баратын. Сондықтан, замандастардың жазуынша, даниялықтар ол жаққа шабуыл жасап, Англия халқының мал-дәулетін тонап отырған.

Хүснихат (каллиграфия) өнерінің орталықтарын – ирланд монастырьларын нормандар өртеп, күлін көкке ұшырды.

Англ-сакс корольдықтары арасындағы ішкі араздыққа бола олар басқыншыларға тойтарыс бере алмады. Нормандар 842 жылы **Лондонды** басып алып, оны тонап, өртеп жіберді. Кейінірек, тонаушылық жорықтардан соң даниялықтар өз еліне оралмай, Англиядағы басып алған жерлерінде қыстап қалатын болды.

Даниялықтар барша англ-сакс корольдықтарын дерлік бағындырды. Өз қарсылығын тек қана аралдың оңтүстік-батысындағы **Уэссекс корольдығы** ғана жалғастырды.

Король Ұлы Альфред. Ұлы Альфредтің (871–900) Уэссекс тағына отырғанына дейін даниялықтарға қарсы ешкім тұра алмады. Ол бүкіл Англиядан басқыншылардан кегін алғысы келетін жауынгерлер жинап, бұлардың көмегімен даниялықтарды бірнеше рет жеңіліске ұшыратты.

16-сурет. Викингтердің ирланд монастырына шабуылы.

Альфред 879 жылы даниялықтармен бейбітшілік келісімін жасайды. Келісімге сәйкес бүкіл арал екіге бөлінді: елдің оңтүстік-батысындағы жерлер Альфредке, ал солтүстік-шығыс жағы – даниялықтарға берілді. Шекара Лондон мен Чечтер арасындағы ежелгі римдіктер құрғызған тас жолын бойлап өтті. Скандинавтар қолында қалдырылған жер **Денло** деп аталды.

Альфред бейбітшілік келісімін жаңа әрі күшті әскер жинау үшін пайдаланды. Жұртқа мәлім, дұшпан қауіпі төнген кезде бұрыннан халық жасағы жиналатын. Бұдан былай әр

бес англ-сакс алтыншысын бағуға және қаруландыруға тиісті болды. Мұның нәтижесінде тынымсыз соғыстар кезінде ауылдың көптеген тұрғындары өз жұмысын қойып кетпеді. Жаңа ереже бойынша, бес кісі алтыншысын дулығамен, қылышпен, жауынгерлік балтамен жабдықтады, ол **викинг**тен жаманырақ қаруланған емес-ті. Сондай-ақ алтыншы кісі әрдайым жаттығуға, соғысқа әзірленуге тиіс болды. Қалған бесеуі жұмыс істеп тұрғандықтан, ол өз жанұясы жөнінде ойламаса да болатын еді. Сөйтіп, сан жағынан қысқарған Альфред әскерлері сапалық жағынан бұрынғыға қарағанда бірнеше есе күшейді. Жаңа әскердің пайда болуымен қатар, қоғамда да маңызды өзгерістер туды. Қоғам кәсіпқой жауынгерлерге және егіншілерге бөлінді.

Даниялықтардың қалаларды қоршап алуды онша жақтырмайтынын сезген Альфред өз иеліктері шекарасында көптеп қамалдар — **бург**тар құрғызды. Король кеме жасай алатын ұсталар тауып, даниялықтардікінен қалыспайтын кемелер жасатты.

Король Альфред тек әскер жинау туралы ойлаған жоқ. Ол өз заманының өте білімді адамы болды. Ал Уэссексте даниялықтардың шабуылынан кейін латын тілін білетін бірде-бір адам қалмаған болатын.

Ол англ-сакс заңдарын жазуға және Англия тарихына қатысты мәлімет жинауға бұйрық берді. Ұлы Альфред заманында «**Англосаксон жылнамасы**» құрастырылып, оған маңызды оқиғалар жыл сайын жазылып тұрды.

Денлоның қайтарылуы. Король Альфред өлгеннен кейін оның мұрагерлері Денлоға шабуыл жасады. Жаңа әскер соғыс қимылдарын ойдағыдай жасағандықтан, Англия корольдығы (ол кезде оның бұрынғы «Британия» атын жаңа «Англия» деген ат біржолата ығыстырған болатын) X ғасырдың соңғы ширегіне қарай Денло облысын қосып алды. Осы кезге таман Денлоға қоныстанған даниялықтар жергілікті халықпен біраз жақындасып, бір-бірімен қатынаса бастаған еді.

Содан кейін Англияда жаңа ішкі қырқыстар басталды да, мемлекет әлсіреді. Ал Дания тез күшейе түсті. Бірыңғай Дания корольдығы VIII ғасырдың аяғында Англияға шабуыл жасаған даниялық викингтерге қарағанда, қауіптірек

еді. Англия корольдығы ішкі соғыстардан Әбден әлсіреп қалған-ды. Дания королі 1013 жылы ағылшындар жағалауына өз әскерін әкелді. Соғыс ұзаққа созылмады, тек Лондон қаласы даниялықтарға шамалы уақыт қарсылық көрсетіп тұрды.

1. Британияға қайсы герман тайпалары қоныс тепті?
2. Амвросий Аврелиан туралы не біліп алдыңдар?
3. Германдар тайпаларының шапқыншылықтары қандай салдарға соқтырды?
4. Сен Король Альфред қызметіне қандай баға бересің?

§ 5. ҚАСИЕТТІ РИМ ИМПЕРИЯСЫ

Халықтардың ұлы көшулері кезеңінде герман тайпалары Батыс Еуропаға тереңдей орналасып, тайпалардың әскери қолбасшылары өз елдерінен шалғай өлкелерде мемлекеттер құрған және оларға корольдік еткен. Әйтсе де Германияның өзінде күшті тәуелсіз корольдік едәуір кеш құрылған.

17-сурет. Шонжарлар герцог Генрихка король етіп сайланғанын білдіруде.

Жаңа корольдық. Франк империясы 843 жылы үшке бөлшектенген соң, солардың бәрін әуелі Ұлы Карлдың мұрагерлері басқарды. Алайда Шығыс Франк корольдығындағы (болашақ Германия) жергілікті ақсүйек князьдардың ең қуаттысы – Саксония герцогы **Генрих** 919 жылы император етіп сайланды. Сөйтіп франктардың каролингтер әулетінің орнына жергілікті саксониялықтар әулеті өкімет басына отырды. Сонымен жаңа корольдық – Германия корольдығы құрылды. **I Генрих** алысты болжай отырып, ақылмен жұмыс жүргізіп, мемлекетті нығайту ісіне кірісті.

Елдің қорғаныс қабілетін нығайту үшін ол венгрлермен тоғыз жылдық бейбітшілік келісімін жасады, бірқатар шараларды жүзеге асырды. Генрих ауылда тұратын әр 9 адамның біреуін таңдап алып, оны **бургке** (қорғанға) көшірді. Бургте жиналғандар өз жолдастарына да арнап үй құруға кірісті. Ал ауылда қалған сегіз кісі жауынгерлікке тағайындалған жолдасы үшін де егіншілікпен шұғылданды. Генрих барша жиындарды, шіркеу жиналыстарын, той-томалақтарды **бургте** өткізуге әмір етті. Құрылыс күні-түні жүргізіле берді, келісім мерзімі аяқталғанша халықтың негізгі мүлкі бургтерде болуға тиісті еді.

Венгрлермен соғыс. I Генрихтің ұлы – Оттон I тұсында (936–973) немістердің күшті атты әскері құрылды. Оның негізін ауыр қару-жарақпен жабдыкталған рыцарьлардан тұратын атты әскер құрады.

Бургтерге сүйене отырып, жаңа атты әскердің көмегімен I Оттон венгрлерге қарсы шешуші шайқасқа аттанды. 955 жылы Бавариядағы Лех өзенінің жағалауында болып өткен ауыр шайқаста венгрлер жеңілді. Содан кейін олардың Еуропаға қарай шапқыншылығы басылды.

Жаңа империя. Оған дейін ешкім жеңе алмаған дұшпанның талқанын шығарған I Оттон енді өзін Еуропадағы ең күшті корольмін деп санады. Осы бір жеңіс Ұлы Карл сияқты, оның да Римде император тәжін киюге және император деген атақ алуға деген ықыласын қоздырды.

962 жылы Оттон I өз әскерімен бірге Римге келді. **Папа XII Иоанн** оның басына императордың алтын тәжін кигізді. Сөйтіп жаңа империя – **Қасиетті Рим империясы** құрылды. Оның құрамына Герман жерлерінен тыс Италияның солтүстік аймағы да енді, бірақ ондағы қалалар герман императорларына түгелдей мойынсұнбады. Соған қарамастан, әр герман королі таққа отырған кезде өз әске-

18-сурет. Қасиетті Рим империясы императорларының тәжі.

рімен Альпі, таулары арқылы Италияға жорық жасап, император тәжін Римде киетін.

Герман императорлары өз мемлекеттерін бұрынғы Римнің ізбасарлары деп есептеді. Замандастарының сөзімен «дүние кереметі» деп атанған I Оттонның немересі – **Оттон III** Римді үлкен мемлекеттің астанасына айналдырды армандаған болатын. Ол бүкіл христиан элемін Рим императорының қол астына біріктіру керек деп ойлады. Әрине, христиандардың бүкіл дүниежүзілік империясы жөніндегі ойдың орындалуы неғайбіл еді. Сонда да, герман монархтары өз мемлекетін **Рим империясы**, кейінірек **Қасиетті Рим империясы** деп жүргізе берді. Бұл мемлекет көп ғасыр бойы билік жүргізді.

Қасиетті Рим империясы 962 жылдан бастап 1806 жылға дейін билік құрды.

Христиан католик шіркеуінің демеушілігінде болғандықтан оған “қасиетті” деген атақ берілген.

Герман императорлары және шіркеу. Үлкен бір елді басқару үшін корольдардың жарлықтарын жер-жерлерде орындап отыратын лауазымды адамдар керек болды. Ал ерте ортағасырлық кезеңде мындаған лауазымды адамдарды тек дамыған әрі бай қоғам ғана қамсыздандыра алатын. X ғасырда Германия халқы, императорға қарағанда, өз герцогтарының пікіріне көбірек құлақ асатын. Мұндай жағдайда I Оттон және оның мұрагерлері өзгеше бір әдіс қолданды. Олар шіркеу ұйымдарын өз пайдасын көздеп пайдаланды. Тарихтан белгілі, франк корольдары тұсында ақ епископтар бұлардың сенімді қызметкерлері болып есептелді. I Оттон бұл жөнінде де озып шығады. Ол Германиядағы епископтар мен аббаттарға жер-меншік пен мал-дәулеттен тыс, көп құқықтар мен жеңілдіктер берді. Мұның нәтижесінде шіркеулік аксүйектер өздерінің жағдайы мен билігі жағынан графтардан және тіпті герцогтардан да кем болмады. Олар кез келген адамды монархтың еркіне көндіріп, бағындыра алатын. Ал им-

ператордың өзі керек адамын шіркеудегі жоғары орынға тағайындап, қажеті болғанда епископтарды, тіпті Рим папасын да ешбір кедергісіз ауыстырып отырды. Мәселен, I Оттонның Рим қаласында көптеген епископтар көзінше өзіне ұнамаған папаға қарсы сот үдерісін ұйымдастырып, оны міндетінен босатқаны бәріне мәлім. Ал оның мұрагері III Оттон өзінің ұстазы – **Герберттің Сильвестр III** (999–1003) атымен Рим папасы лауазымына сайлануына қол жеткізген.

19-сурет. Оттон I зайыбымен бірге.

1. Германия мемлекеті қалай құрылды?
2. Сұлбалы картаға I Оттон мемлекетінің аумағын түсіріндер.
3. I Оттонның венгрлермен күресі немен аяқталды?
4. Оқулықтағы 17, 18, 19-суреттерді қандай мазмұн бірлестіріп тұр?

§ 6. ВИЗАНТИЯ: БАТЫС ПЕН ШЫҒЫС АРАСЫНДА

Империяның құрылуы. Византия — Рим империясының мұрагері, ол империяның шығыс аумақтарында құрылғандықтан, Шығыс Рим империясы деп те аталады. Византияның құрамына Еуропаның да, Азияның да аумақтары қамтылғандығы себепті оны Батыс пен Шығыс арасындағы мемлекет деуге де болады.

Император Феодосийдің ұлдары 395 жылы Рим империясын екі тәуелсіз мемлекетке: **Батыс Рим империясына** (астанасы Рим) және **Шығыс Рим империясына** (Византия — астанасы **Константинополь**) бөлісіп алды. **Константинополь** орнындағы гректердің Мегара қаласының колониясы **Византийдің** атына бола **Византия** деп аталды.

20-сурет. Константинополь қаласы.

Византияның құрамына Балқан түбегі, Кіші Азия, Кавказ, Сирия, Палестина, Мысыр, сондай-ақ Крит және Кипр аралдары енген.

Шығыс Рим империясында гректер сан жағынан көбірек болғандықтан, ғасырлар өткен соң грек тілі латын тілін ығыстырып шығарып, мемлекеттік тілге айналды.

Еуропалықтар Шығыс Рим империясының халқын **гректер** деп атайтын. Бірақ империя азаматтары өздерін **римдіктер** (грекше ромейлер) деп, ал елін — Рим (Ромей) империясы деп білді. Оларды шығыс халықтары да римдіктер деп санаған.

Византияда құлшылық сақталса да, халықтың үлкен бөлігін ерікті шаруалар құрағаны, жасанды суаруға негізделген мол өнімді егіншіліктің болуы оның экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етті. Сондықтан империяда VI ғасырда **Константинополь, Александрия, Антиохия, Эдесса** сияқты қалалар ірі сауда мен қолөнер орталықтары ретінде гүлденді.

21-сурет. Византияның алтын ақшасы.

Дүние жүзінің әртүрлі елдерінен саудагерлер ромейлердің базарына асығатын. Константинопольды Азия мен Еуропа арасындағы «**Алтын көпір**» деп атады. Византия саудагерлері Батыс Еуропадағы базарларға әдемі киім-кешек, әшекейлер, дәмдеуіштер, қымбат тұратын шарап, құрал-жарак, ыдыс-аяқ, шіркеу жабдықтары мен түрлі заттар апарды. Византияның алтын ақшасы (**номисма**) көп ғасыр бойы ең сенімді халықаралық ақша болып есептелді.

Василевс өкіметі. Византия империясын **василевс** (латын тілінде «патша» деген сөз) басқарды. Оған сансыз көп сот, әскери және салық мекемелері, мемлекет қызметкерлері, сонымен бірге кеңес орны болып табылатын **синклит** (латынша «сенат») бағынды. Византиядағы шонжарлар мен сенаторлар тек қана ақсүйектер болған емес. Білімі мен қабілеті бар қарапайым халық перзенттері де жоғары лауазымды орындарға жете алатын еді. Солардың ортасынан тіпті императорлар да шыққан болатын. Бұл жағдай ромейлерді ешқашан тандандырмаған, өйткені олар, ежелгі римдіктер сияқты, империя азаматтарын туысынан тең құқылы деп санады.

Византия өміріндегі эллинизм. Византияның өмірінде көп нәрселер дәстүрлі күйде қала берді. Византиялықтардың тұрмысында эллинизм берік орын алды. Халық бұрынғысынша ипподромда шабандоздардың, балуандардың, гимнастика шеберлерінің жарысын, мимиктер (актерлер) ойынын тамашалады. Қала тұрғындары ілгергідей әкімшіліктен жалақы алатын емшілерге барып емделді, қоғамдық моншаларға түсіп тұрды. Ең маңыздысы сол, Византия гректің антикалық ілімін сақтап қалды.

Бастапқы және орта білім беретін мектептердің көбі, Батыс Еуропадағы шіркеулік және монастырлық оқу орындарына қарағанда, жекеменшікті немесе мемлекеттік болды.

Византияның алтын ғасыры. Византия империясы өзінің шырқау шыңына **I Юстиниан** императорлық еткен кезде

22-сурет. Император Юстиниан.

(527–565) жетті. Ол кедей шаруа отбасында туылды. Оның нағашысы **Юстин** қарапайым әскерден қолбасшы дәрежесіне шейін көтеріліп, император тағын иемденді. Юстин жиенін сарайға жақындатты, оған жақсы білім берді. Нағашысының өлімінен кейін таққа Юстиниан отырды.

Жаңа император саяси тұрғыдан даналық пен ерліктің иесі болды. Ол империя тұрмысын реформалар арқылы жаңалады, халықаралық сауданы жандандырды, мемлекет қазынасын ғана толтырып қоймай, халықтың әл-ауқатын да жақсартты. I Юстинианның бейнесінде табандылық, ептілік, қырағылықпен қатар, ұлы саясаткерлерге тән екіжүзділік, алаяқтық, залымдық сияқты қасиеттер де жинақталған еді.

Юстинианың жұбайы — ханшайым **Феодора** да мәшһүр тұлға болды. Ол жас кезінде актриса еді. Актёрлік ол кезде жақсы кәсіп болып саналмаса да, Феодораның сұлулығына ғашық болған Юстиниан жұртшылықтың қайшы пікіріне қарамай оған үйленді. Феодора өзінің ақылдылығы, атаққұмарлығы мен батырлығы арқасында көзге түскен.

23-сурет. Византия әскері.

Юстиниан жорықтары. I Юстинианның мақсаты Рим империясының бұрынғы жерлерін тіктеу болды. Ол 534 жылы қолбасшы **Велисарийді** Солтүстік Африкада жайғасып алып, мемлекет құрған және Жерорта теңізінде сауда кемелерін тонап отырған вандалдарға қарсы жіберді. Жақсы қаруланған византиялықтар вандал корольдығын бағындырып, Солтүстік Африка Византияның облысына айналды.

Содан кейін Велисарий Италияға бет алды. Византиялықтар Сицилия аралын ешбір кедергісіз басып алды. Бірақ олар Италияда остготтардың қатты қарсылығына ұшырады. Велисарийдің қарсыластары — остготтар қашқын құлдарға бостандық беріп, оларды пайдаланды. Ал византиялықтар, керісінше, құлдықты сақтап қалды, кез келген айыбы үшін құлды қатты жазалады. Соған қарамастан византиялықтар Италияның көп бөлігін бағын-

дырып, астанасы **Равенна** болған бөлек әкімдік (экзархат) құрды.

Италиядағы соғыстың аяғында I Юстиниан Испанияға да әскер жіберді. Мұнда вестготтар билік ететін. Вестготтар әскерін қиналмай жеңген Византия оңтүстік облыстарды иелеп алып, Гибралтар бұғазына бақылау орнатты.

Византияда феодалдық қатынастардың қалыптасуы. Византияның әлсіреуі VI ғасырдың ортасынан бастап славян тайпаларының шапқыншылығына жол ашты. VII ғасырда Араб халифатының жорықтарынан кейін Византия Сириядан да, Мысырдан да айырылып қалды.

Византияның ауыл шаруашылығында ерікті шаруалардың кедейленіп, басыбайлылыққа түсуі одан әрі созылды. Ауылдарда меншіктік жіктелу үдерісі күшейіп, ірі жер иелері — феодалдар табы мен жері жоқ шаруалар табы пайда болды.

X—XI ғасырларда императорлар шонжарларға, монастырьлар мен ғибадатханаларға көптеген жерлерді сыйлап берді. Византияда да феодалдар қамалдар құрды, әскери жасақтар ұстады. Феодалдар билігінің күшеюі және орталық өкіметтің әлсіреуі IX—XI ғасырларда феодалдық қатынастардың үзілді-кесілді орнауына әкелді.

1. Византия империясы қалай құрылды?
2. Византияның қайсы қалалары ірі сауда және қолөнер орталығы болды?
3. Император өкіметі қалай жүзеге асырылады?
4. I Юстинианның император болған кезеңі туралы әңгімелеп беріңдер.
5. Оқулықтағы 22, 23-суреттерге қарағанда, ойына қандай пікірлер келеді?

§ 7. СЛАВЯНДАР ЖӘНЕ ОЛАРДА МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Славяндар. Жазба деректерде византиялық тарихшылар «славян» сөзін VI ғасырдан бастап қолданады. Дегенмен славян тайпалары жөніндегі алғашқы мәліметтер грек-рим

24-сурет. Шығыс славяндардың тұрмысы.

25-сурет. Бұлғарлар ханы Аспарух.

26-сурет.
Князь Вацлав.

тарихшыларының туындыларында, германдармен бір уақытта, б.ж.с. дейінгі II–I ғасырларда тілге тиек етіледі.

Славян тайпалары VI–VII ғасырларда батыста – Эльба өзенінен шығыстағы Висла өзеніне дейін, солтүстікте – Балтық теңізінен оңтүстіктегі Дунай өзеніне дейін созылған аумақтарда өмір сүрді. Соңғы ғасырларда олар үш топқа: **батыс**, **оңтүстік** және **шығыс** славяндарға бөлінді.

Батыс славяндар – чехтар, поляктар және словактар.

Оңтүстік славяндар – болгарлар, сербтер, хорваттар, словендер, черногорлар, македониялықтар мен босниялықтар.

Шығыс славяндар – орыстар, украиндар мен белорустар.

Славяндардың қызмет түрі. Славяндар ежелден егіншілікпен шұғылданды. Олар жиналған астықты арнайы қоймаларда сақтады. Византия тарихшысы **Маврикийдің** сөзіне қарағанда, шаруалар масақты егіндерден көбінесе арпа мен тары екті. Біздің заманымыздың басында славяндар үй шаруашылығымен, қолөнершілікпен де айналыса бастады. Висла, Днепр, Дунай, Эльба өзендерін бойлай мекендеген халықтың шаруашылығында балықшылықтың да маңызы зор болды.

Қоғамдық құрылыс және дін. Славяндардың қоғамдық құрылысы германдардікіне ұқсас болды. Олар тайпалар мен руларға бөлініп жасады. Жазба деректерде халық жиналыстары (славяндар «вечеси»), князьдар, әскери дружиналар, славяндардың жүргізген соғыстары жөнінде мәліметтер кездеседі.

Византиялық тарихшылардың жазуынша, славяндар азаттықсүйгіш, батыр, жауынгер халық болумен қатар, бейбітшіл, көршілері жөнінде достық қатынасқа дайын тайпалар еді. Дене құрылысы жағынан күшті, шыдамды болып есептелген славяндар шайқастарда дұшпанға тұзақ қою, кетнеттен шабуыл жасау тәсілдерін де кеңінен қолданды.

Славяндардың діни көзқарастары табиғат күштеріне және өз ата-бабаларының рухына сыйыну көрінісінде болды. Халық ортасында жындарға, су перілеріне және басқа аңыздық бейнелерге деген наным да сақталып қалды.

Славян мемлекеттерінің құрылуы. Халықтардың ұлы көші кезеңінде Итиль (Волга) өзені алабында орналасқан түркі болгар тайпасы батысқа қарай ауа көшіп, қазіргі Балқан түбегіндегі Болгарияға барып орналасқан. Славяндар өмір сүрген аумақтағы ең алғашқы мемлекет — осы **Болгария патшалығы** болды. Ол Балқан түбегінде VII ғасырдың соңында құрылды. IX ғасырдың басына қарай ол ірі мемлекетке айналды. **Симеон** тұсында (893–927) ол өз құдіретінің шырқау шыңына жетті.

Бұлғар (Болгария) патшалығының негізін Балқан түбегінде түрік тілді бұлғарлар ханы Аспарух (643–701) қалады.

Чехия мемлекеті. Жергілікті славян тайпалары Витава өзенінің алабын мекендеген чех тайпаларына (аңызға қарағанда, олардың ежелгі жолбасшысын **Чех** деп атаған) бағынышты болды. Тайпалар одағы басында **Пржемисловичтер** әулетінен шыққан князьдар тұрды. Олар жиі-жиі қолдарына қару алып, өз жерлерін қорғап отырған.

Князь **Вацлав** (920–935) жастайынан христиан қағидасы бойынша тәрбиеленді, кейінірек бар күшімен осы дінді Чехияға жаюға ұмтылды. Алайда оның христиандыққа болған осынау іззет-құрметі көптеген чехтарға ұнамады. Кейбір князьдардың істеген қастығына бола туған інісі оны қастандықпен өлтірді. Арадан жылдар өткен соң ғана Вацлавы чехтардың ең басты әулиесі, чех мемлекетінің демеушісі ретінде қадірлей бастаған.

Чехия мемлекеті X ғасырдың басында құрылды.

Герман императоры XI ғасырдың соңында, Рим папасына қарсы жүргізген ауыр күресінде оған жәрдем берген, чех князына король атағын сыйлады. Чех корольдары герман императорлары өкіметін мойындаса да, өз елдерінде тұтастай дерлік тәуелсіз болды.

27-сурет. Мешко I.

Польша мемлекеті. Гнезно ауданында жасаған славяндардың полян тайпалары болашақ Польшаның негізін салды. Кейініректе осы тайпалар одағының атымен пайда болған князьдық Польша деп аталды. Полян князьдары әулетінің аңыздық негіздеушісі, жылнамашының жазуынша, «кедей кісі **Пиаст**» болды. Алайда құжаттарда айтылған бірінші **Пиасттар** әулетінің князы **Мешко I** болып табылады. Князь **Мешко** X ғасырдың ортасында Висла өзенінің алабында

поляк тайпаларын біріктіріп, Польша мемлекетінің негізін салды. Ол өз әскерімен бірге христиан дінін қабылдады.

I Мешко X ғасырдың орта шенінде Польша мемлекетінің негізін салды.

I Мешконың ұлы **Болеслав Ержүрек** тұсында поляк тайпаларын бірлестіру аяқталды. Ол күшті әскерімен Чехияны басып алды. Көп отпей Киевті бойсұндырды. Польшаның тәуелсіздігін сақтап қалу үшін **Болеслав** әскерлерімен бірге герман тайпаларына қарсы күрес жүргізді. Ұзаққа созылған бұл соғыста Польша жеңіп шығып, өз шекарасын кеңейтуге қол жеткізді.

1. Картадан славян тайпаларының үш тобы мекендеген аумақтарды тауып көрсетіндер.
2. Славяндардың шаруашылық жұмыстарын айтындар.
3. Славяндардың шаруашылық қызметінде, қоғамдық құрылысы мен діндерінде қандай ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар?

4. Болгария кімнің тұсында өзінің өркендеуінің шырқау шыңына жетті?
5. Князь Вацлавтың Чех мемлекетінің тарихында алған орны қандай?
6. Польша мемлекетінің негізін кім қалады?

§ 8. ШЫҒЫС СЛАВЯНДАР. КИЕВ РУСИ

Шығыс славяндардың орналасуы, қоғамдық құрылысы. Шығыс славян тайпалары: древляндар, родимичтер, тиверлер, дреговичтер, вятичтер, себоряндар және басқалар алғашқы орта ғасырларда Днепр өзенінің алабында өмір сүрген. Бертін келе нақ осы тайпалардың бірігуінен Киев Русі мемлекеті құрылған.

Археологтар славяндардың егіншілікпен және мал шаруашылығымен шұғылданғанын қазбалардан табылған еңбек құралдары, қолөнершілік бұйымдары, мыстан және күмістен жасалған әшекейлік заттар арқылы анықтаған.

Византияда VIII ғасырда жазылған “Егіншілік заңдарына” орай ауыл ұжымының мүшелері — ерікті дикандардың жерлері дербес болған, олар бидай, арпа, тары және басқа дәнді дақылдар егумен шұғылданған. Тайпалар өміріне қатысты маңызды мәселелер халық жиыны — “вечеде” талқыланып, шешімін тауып отырған. Славяндардың көсемдері

28-сурет. Аға-інілі Рюрик, Синеус және Труворлардың Руське келуі.

— атты дружинашылар (жасақшылар) тек өз аумақтарын қорғап қана қалмай, көрші өлкелерге жорықтар да ұйымдастырған.

Мемлекеттің құрылуы. Жылнамаларда жазылуынша, шығыс славян тайпалары варягтарға (скандинавиялық нормандарға) елшісін жіберіп, өздеріне князь жіберуді сұрайды. Ол ұсыныс бойынша үш аға-іні: **Рюрик, Синеус, Труворлар** Русь жеріне келіп, Рюрик — Новгородқа, Синеус — Белозерыға, Трувор — Изборскіге князь болды. Інілері өлгеннен кейін көп ұзамай Рюрик жалғыз өзі билей бастады.

Рюриктің өлімінен кейін оның ұлы **Игорь** әлі жас болғандықтан, билік басына оның туысы **Олег** келді. Ол билеген кезде Киев Русі тарихына байланысты маңызды оқиғалар болды. **Олег** 882 жылы өз әскерімен Киевті басып алып, **Киев Русі** деп атанған мемлекеттің негізін салды.

Олегтің және одан кейінгі князьдардың басты міндетіне: Хазар қағандығының езгісінен азат болу, шығыс славян тайпаларын бірлестіруді жалғастыру, ел шекараларын сыртқы жаулардан қорғау, Византиямен мүдделі сауда байланыстарын жүргізу жатты. Славян тайпаларын біріктіруге бағытталған саясат Олегтің қолына солтүстікте Ладога өзенінен бастап оңтүстікте Днепр өзенінің тармағына дейінгі жерлерді жинақтауға мүмкіндік берді. Олег Византиямен пайдалы келісім жасады. Ол келісім бойынша, Русь көпестеріне Византияда баж салығын төлемей сауда жасауға рұқсат етілді.

29-сурет. Киев Русі билеушісі Ольга.

Игорь өзінің князь болуын (912—945) көшпенді бижанак тайпаларына қарсы соғыстан бастады. Константинополь келісімді бұзғандықтан, Игорь Византияға қарай жорық ұйымдастырды. Мұның нәтижесінде Византия соғыспай, бейбітшілік келісімін жасап, көп алым төледі.

Игорь 945 жылы древлян тайпаларымен болған шайқаста өлгеннен кейін, оның әйелі **Ольга** ұлы **Святослав** кәмелетке жеткенше Киев князьдығын бас-

карды. Ол Русьтің беделін әскери жорықтармен, басқыншылықпен емес, шебер дипломатия арқылы арттыруға тырысты. Ольга X ғасырдың 50-жылдары ортасында Константинопольге келіп, христиан дінін қабылдады. Бірақ Ольганың ұлы Святослав жаңа дінді қабылдаудан бас тартты.

Хазарларға қарсы күрес. Жылнамаларда жазылуынша, жиырма екі жастағы Святослав 964 жылы князь тағына отырған соң, әскерімен бірге Шығысқа қарай жорық бастады. Ол Итиль (Волга) мен Дон өзендері аралығында құрылған Хазар қағандығын жеңіліске ұшыратып, оның астанасы – **Итиль** қаласын басып алды. Кейін Святослав Болгарияға, көшпенді бижанактарға, Византияға қарсы соғыстар жүргізді.

Христиан дінін қабылдау. Святослав мұрагерлері арасында 980–1015 жылдары өзара күрес болды, ақыры таққа **Владимир** отырды. Алғашқыда ол славян тайпаларының көтерілісін басып, Киев Русі шекарасында жаңа қорғаныс бекіністерін құрғызды. Содан кейін князь Дунай бойын мекендеген бұлғарларға қарсы әскери жорық жасады. Дегенмен орыс тарихында Владимир басқыншы ретінде емес, 988

30-сурет. Ұлы князь Владимир.

жылы орыстарға христиан дінін қабылдатқан билеуші ретінде дәріптеледі. Сондай-ақ ол басқарған кезде жергілікті князьдар әулеттері жойылып, олардың орнына Владимирдің ұлдары әкім етіп тағайындалды. Алайда князьдың тұңғыш ұлы – Новгород әкімі **Ярослав** Киевке баж салығын төлеуден бас тартты. Оған қарсы жорыққа дайындалып жатқан кезде Владимир дүниеден көз жұмды.

Тақ үшін жүргізілген мұрагерлер арасындағы күресте жеңіп шыққан Ярославтың кезінде (1019–1054) Киев Русінің гүлденіп өскен кезеңі басталды. Жаңа князь тұсында Киев түбінде пайда болған бижанак тайпалары біржолата жеңілді. Жеңістің құрметіне Киевте Әулие София храмы құрылды.

Ярослав заманында Русьтің Еуропа елдерімен қарым-қатынасы жақсы дамыды.

Еуропа мемлекеттері билеушілерінің ішінде тағы қайсысы жылнамалар жазып жүруге әмір етті? Жылнама жазып отыру не үшін керек болды?

31-сурет. Ұлы князь Ярослав қатысып отырғанда халыққа «Орыс ақиқаты» оқылуда.

32-сурет. Киев Русінің атты жауынгерлері.

Заң шығарушылық. Данышпан деп атанған Ярославтың заманында орыс жерлерінің алғашқы жазба заңдар жиынағы — «**Орыс ақиқаты**» жазылды.

«*Орыс ақиқатына*» азаттық және қылмыстық істер бойынша заңдар енгізілді. Бұдан тыс, одан сол заманғы орыстардың қоғамы, әлеуметтік қарым-қатынасы, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері жөніндегі мәлімет те алуға мүмкін болды. Ең ауыр қылмыс үшін өлім жазасы белгіленді. Дегенмен, соған қарамастан, «Орыс ақиқатында» орын алған көптеген баптар айыппұл төлеуді де назарда ұстады.

Киев Русі және қыпшақтар. Көшпелі қыпшақ тайпалары XI ғасырдың ортасында Жайық өзенінен Дунайға дейінгі жерлерді иемденді. Қыпшақ хандары қажеті болғанда ондаған мың жауынгерді сапқа тұрғыза алды. Орыс князьдары жерлеріне тонаушылық жорықтар ұйымдастырып отырды. Орыс князы **Владимир Мономах** (1113—

1125) бірінші рет қыпшақ хандары әскерін жеңіп шықты. Оның тұсындағы соғыстар қыпшақтардың өмір сүрген аумағына ауысты. Бірақ Мономахтың өлімінен кейін қыпшақтардың шабуылдары қайтадан басталды. Ал Киев Русі саяси бытыраңқылық сатысына көшті.

1. Киев Русі қалай құрылды?
2. Олег, Игорь, Святославтар князьдығы кезеңінде мемлекеттің негізгі міндеттері қатарына нелер жатты?

3. Киев Русі мемлекетінің бастапқы және кемелденген кезеңдеріндегі (XI ғасыр) жетістіктер мен ділгірліктерді салыстыра әңгімелеп бер.

§ 9. ЕУРОПА ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ

Франк империясының мәдениеті. Ұлы Карл өз елінде ағартудың жаңа жүйесін жасады. Король бастамасымен халық мектептері ашылды. Заңға сәйкес мектептер храмдар маңында ашылып, дін қызметкерлеріне қарапайым халық перзенттерін төлеусіз оқыту тапсырылды. Сарайда да мектеп ашылды, мұнда Карлдың жақын достары, ғалымдар — сарай академиясының мүшелері сабақ берді. **Сарай академиясы** антикалық дәуір авторларының шығармаларын үйренумен, өлең жазумен жұмысбасты болды. Ұлы Карлдың өмірі мен қызметі туралы біз **Эйнгард** туындысынан көп мағлұмат аламыз. Замандастары білімге деген ұмтылысына байланысты оны «*еңбексүйгіш құмырсқа*» деп атайтын. Сарай академиясының тағы бір мүшесі **Алкуин** мен оның шәкірттері білім жаюға мол үлес қосты.

33-сурет. Алкуин.

Византияның мәдениеті. Византия орта ғасырлардың барша кезеңінде Еуропаның ең озық мемлекеті болып қалды. Өйткені, герман тайпаларының басқыншылығы салдарынан құлдырап кеткен Батыс Римнен айырмашылығы — Византияда антикалық мәдениет дәстүрлері сақталып қалды, византиялықтардың тұрмысында грек және Шығыс мәдениеттерінің қосындысы — **эллинизм** маңызды рөл ойнады.

Білімі мен ғылымы ең жақсы дамыған қала «ғылымдар анасы» — **Афина** болды. **Платон** (б.ж.с. дейінгі IV ғасырда) **Афина** академиясының негізін салды. «...негізін Платон қалаған ғылымның осынау ордасы мың жылдар бойы тек гректің қана емес, бәлкім бүкіл Шығыс пен Батыс дүниесінің дамуына күшті ықпал жасайды, адамзат өркениетінің келешегін белгілеп береді. Сондықтан да Платон

«алғашқы ұстаз», яғни бірінші оқытушы деген құрметке бөленеді»².

34-сурет. «Грек оты».

Византияның экономикалық дамуы жаңа оқу орындарын және ғылыми орталықтар құруды талап етті. Константинопольде IX ғасырда **Магнавр жоғары мектебі**, XI ғасырдың орта шенінде құқықтану және философия факультеттері бар университет ашылды. Астанада жоғары медициналық мектеп те жұмыс істеп тұрды.

Византияда жаратылыс, тарих пен география ғылымдары да дамыған еді. Византияның орта ғасырда даңқын жайған шыны, құмыра, бояу дайындау сырлары антикалық дәуірден бері сақталып келді. VII ғасырда ойлап табылған «грек оты» Византияның теңіз шайқастарындағы жеңісін камтамасыз етті.

Тарихшылар өздері қатысқан оқиғаларды ұқыптылықпен жазып отырды. Ал географтар карталар мен қалалардың сызбасын сызды. Ол кезде Еуропаның басқа өлкелерінде бұндай істер істелген емес еді.

«Грек оты» — лақтырылатын жанғыш зат, оны мұнай, күкірт, селитра, түрлі карамайлар араласқан қоспадан дайындайды. Византияның әскери кемелерінде пайдаланылған.

Бейнелеу және сәулет өнері. Византия мәдениетінің ең әйгілі саласы бейнелеу өнері — **мозаика, фреска және икон** жасау болды.

Мозаика (француздың «**мозаике**» — «музаларға бағышталған» деген сөзінен шыққан) — бір түрлі немесе әртүрлі шикізат (кафель, тас, ағаш, мәрмәр және металл) сынықтарынан істелген бейне-кескін, әдемі ою-нақышпен безендіру (монументалдық) өнерінің негізгі түрі.

² Ислам Каримов. Жоғары руханият — жеңілмес күш. Т.: «Маънавият», 2008, 161-б.

Бейнелеудің византиялық стилі: суреттердің үйлесімділігімен, бояулардың ашықтығымен көзге түсіп тұрды. Суретшілер шіркеулік заңдар мен талаптар аясына сүйеніп, дерексіз емес, жанды адамдарды бейнелеуге тырысты. Мозаикасы мен фрескалары бар **Хори монастыры** (қазіргі Стамбулдағы Қаһрия мешіті) өз заманының сәулеткерлік жөдігерлігі болып саналады.

I Юстиниан заманында Константинопольде құрылған **Әулие София храмын** ешбір шүбәланбай алғашқы орта ғасырлардағы ең алып сәулеткерлік ғимарат деп айтуға болады. Оның үлкен күмбезі болды, 40 терезеден тұратын шеңбер оны айналдыра қоршап тұрды. Храм қабырғалары түрлі тастармен, шыны сынықтарынан өте әдемілеп жасалған мозаикалармен безендірілді.

X–XI ғасырларда тік бұрышты храмдардың орнына көрінісінен крестке ұқсас, ортасында кресті күмбезі бар храмдар құрылды.

Храмдар тыныштық мекені әрі құдайдың салтанатты үйі болып саналды. Оларды безендіруде шіркеудің қатал заңдары – Иса пайғамбар, Бибі Мариям әулиелердің, сонымен бірге Библиядан алынған оқиғалар суретін кескіндеу заңдылығы сақталды. Христиан дініне тән өнердің мақсаты – өлгеннен кейін жаннат рақатына қалай жетуге болатыны жөніндегі нұсқау-ережелерді діндарларға насихат ету болды.

Византия ортағасырлық Еуропа үшін мәдениет таратушы болды: оның шеберлерін, суретшілерін, архитекторларын басқа елдерге шақырып отырды, сондай-ақ ондағы ұсталар мен ғалымдардың қолында еуропалық жастар тәлім алды.

Орта ғасырларда Батыс Еуропада да храмдар, монастырьлар құруға ерекше көңіл бөлінді. Сәулеткерлікте **роман стилі** кеңінен жайылып, ондағы храмдар үлкен әрі алып қабырғалы күмбездері, жуан бағандары, біршама шағын терезелері, аркалы қақпалары мен есіктерінің әсемдігімен көзге түсіп тұрды.

35-сурет. Әулие София храмы.

36-сурет. Франциядағы Пуатье храмы.

37-сурет. Орта мектеп оқытушылары.

Роман стилімен құрылған әйгілі ғимараттарға: Франциядағы **Пуатье**, **Клуини**, **Арль** храмдары, Германияның **Шпейер**, **Вормс**, **Майнц**, **Ахен** шіркеулері жатады.

Шіркеу мен ағарту. Батыс Еуропа-ның алғашқы орта ғасырлық мәдениеті христиан шіркеуімен тығыз байланысты болды. Шіркеу ғылымға, ағартуға, әдебиет пен өнерге ықпалын тигізді. Сондықтан адамдардың дүние жөніндегі түсінігі шіркеуге, діни ілімге сүйенді. Басқа елдер туралы мәліметтер жеткілікті болмағандықтан, халық ортасында жалған өсектерде таралатын. Ғылым мен техниканың баяу дамығаны, адамдардың құрғақшылықтан, топан судан, жұқпалы аурулардан азап шегуіне әкелді. Қажеті болмаған соң тек шаруалар ортасында ғана емес, тіпті феодалдар ортасында да сауатты адам аз

болды. Рыцарьлар қол қоюдың орнына көбінесе екі сызық сызып қоятын.

Храмдар мен монастырьлар маңындағы бастауыш мектептер лауазымы төмен дін қызметкерлерін дайындады. Мұндай мектептерде латын тілімен бірге, ғибадат ету, дұға оқу ережелерін де үйретті.

Ал үлкен храмдардың жанында ашылған орта мектептерде дүниелік білімдер де берілді. Ұлы Карл мемлекетінде кеңінен жайылған осынау мектептер ғасырлар өткен соң университеттердің негізін қалады.

Храм мектептерінде түрлі жастағы балалар оқыды. Оларды жасына қарай сыныптарға бөлмей, аралас оқытты. Кейбір мектептерде жалғыз-ақ кітап болды, оқытушы оны кезекпен балаларға беріп, үзінділер оқуға мәжбүр етті. Сабақ латын тілінде жүргізілді. Оқушылардың неге қызығып жүргенімен әдетте са-наспайтын. Тәртіпсіз оқушыларды қатал жазалап отырды.

Мектептерде антикалық дәуірден келе жатқан «жеті еркін өнер» делінетін ғылымдарға үйретті. Оқушылар әуелі **тривиумды** – грамматика, диалектика мен риториканы меңгеріп отырды.

Грамматика – тілтану туралы ілім, балаларды оқуға үйретті.

Диалектика – қазіргі логикаға ұқсас ғылым; оқушылар жарыссөзге шыққан кезде өз пікірін дәлелдеуге үйренді.

Риторика – өлең, әдеби шығарма жазуға, шешендік өнеріне, құқық негіздеріне үйретті.

Біршама күрделі ғылымдар саласы – **квадриумда** оқушылар арифметика, геометрия, музыка мен астрономияны меңгерді. Астрономияның мазмұнына орта ғасырларда мәшһүр болған астрология – жұлдызжорамалға (гороскоп) қатысты мәліметтер енгізілді. Жұлдызшылар ғаламшарға және ондағы жұлдыздарға қарап адамдардың тағдырын болжап айттып отырды.

Қолжазба кітап өнері. Ірі монастырьларда хұснихат жазатындар жұмыс істейтін скрипториялар (шеберханалар) болған. Алғашқы орта ғасырларда кітап сирек кездесетін әрі құнды зат болып саналды. Еуропада олар пергаментке – арнайы өңделген теріге жазылған. Парақтар есілген жіппен тігіліп, ағаштан жасалған және терімен тысталған мұқабаларда сақталған. Кейде кітап мұқабалары асыл тастармен, металдармен де безендірілген. XII ғасырға дейін кітаптар монастырьлардың кітапханаларында сақталатын болған.

Славян жазуының дүниеге келуі. Славяндардың басым көпшілігі, соның ішінде Киев Русінің халқы да Византиядан христиандықтың православие тармағын қабылдап алған. Жана діннің енгізілуі діни кітаптарға сұраныс туғызып, славян жазуының дүниеге келуіне түрткі болды.

Дін ғұламалары Кирилл мен Мефодий IX ғасырдың орта шенінде грек әліпбиі негізіндегі славян жазуын жасап, батыс славяндар арасында христиандықты кеңінен насихаттады. Олар грек тіліндегі діни шығармаларды бертін

38-сурет. Киев.
Әулие София храмы.
XI ғасыр.

келе “кириллица” деп аталған жазу арқылы славян тіліне аударған. Бұл жазу Болгариядағы Русь жерлеріне де тарады.

Ярослав заманында Русьте ағарту ісі жақсы дамыды. Ал Владимир билік құрған кезеңде Киевте христиан дінбасыларын дайындайтын оқу орны ашылған болса, Ярослав Новгородта 300 діндарды дайындайтын білім ордасын ашты. Князь кезінде алдымен Киевте, содан соң Новгородта жылнамалар жазыла бастаған.

1. Интернет арқылы немесе “Өзбекстан ұлттық энциклопедиясынан” гректердің Платон академиясынан тыс тағы қандай академиялары болғанын анықта.
2. Византиядағы кемелденген бейнелеу өнері түрлерінің 35, 38-суреттерге қандай қатысы бар екенін әңгімелеп бер.
3. Орта ғасырлардағы ежелгі грек-рим мектептері мен қазіргі мектептер арасында қандай ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар?
4. Латын және кирилл жазуларын 6-сыныптың тарих оқулығындағы мәліметтер негізінде талдап, олардың қандай ортақ белгілері бар екенін көрсет.
5. Славян жазуы мен Киев Русі мәдениетінің тарихи тамырлары қайсы мемлекетпен байланысты?
6. 35, 36 және 38-суреттерді өзара салыстырып, олардағы ортақ белгілер мен айырмашылықтарды тап.

II ТАРАУ. АЛҒАШҚЫ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АЗИЯ

§ 10. АЛҒАШҚЫ ОРТА ҒАСЫРЛАР БАСЫНДАҒЫ АРАБИЯ

Арабия. Араб тайпалары Арабия түбегі мен оған іргелес жерде өмір сүрді. Олар **семит** халықтарына жатады. Семиттерге арабтардан тыс: яһудилер, ассурлар, финикиялықтар, арамейлер де енеді. Бұл халықтар Ежелгі Шығыстың танымал мемлекеттерін: Аккад, Бабыл, Израиль патшалықтарын құрған болатын.

Көшпенді арабтар — бәдәуилер (шөл адамдары) түйе, қой және жылқы шаруашылығымен шұғылданды. Олар шөл-шөлейттерде, жайлауларда малдарын бағып, көшіп жүрді.

Арабияның оңтүстігі мен батысындағы отырықшы дикан халық сайлар мен бұлақтар, құдықтар айналасында құрма, жүзім өсірді. Нақ осы жерден Византиядан оңтүстікке, Африкаға және Үндістанға қарай керуен жолдары өтетін. Ұлы Жібек жолы бойындағы елдерде тынышсыздық болған кезде, керуен жолдары Арабияға бет бұратын. Замандар өткесін керуен жолдарын бойлай мекендеген халық қорғандар мен қалалар құрды. Олардың тұрғындары керуен жолдарындағы көпестер мен саяхатшыларға қызмет көрсетумен айналысты.

Бұл қорғандардың ішінде ең үлкені **Мекке** қаласы болды. Көшпенділер малдарын қалаға әкеліп, жергілікті халықтан бидай, мата, құрал айырбастап отырды.

Арабияның ең дамыған облыстары — **Йемен** мен **Хижаз** болды. Өзінің құнарлылығымен Йемен жерлері өзгеше көрінді, су жеткілікті болғандықтан мұнда жеміс, құрма ағаштары өсті. Арабтың «**Йемен**» сөзі — «**бақытты**» деген мағынаны білдіреді. Рим тарихшылары Йеменді «Бақытты Арабстан» (*Arabia felix*) деп атады.

Арабтардың наным. Арабтардың көпшілігі мажуси болған, яғни көп құдайлыққа табынған. Олардың діндері көршілес семит халқының діндерімен көп жағынан ортақ

еді. Басты жаратушылардың бірі – соғыс және өнімділік құдайы Астар “Таң шолпаны” көрінісінде сипатталған. Ай құдайы – Синь, ана құдай – Лат болған. Күн құдайы өте қаһарлы, айбатты болып саналған. Арабтар табиғи және қолдан жасалған тас бағандарды қастерлеп, оларды жаратушының үйі әрі бейнесі деп түсінген.

39-сурет. Араб жауынгерлері.

Әлеуметтік теңсіздіктің шығуы. VI ғасырда халықтың саны артып, тайпалар арасында су бұлақтары мен жайлаулар үшін күрес күшейді. Олардың әртүрлі құдайларға сиынуы тайпалар арасындағы қайшылықтарды одан әрі өршітті. Соғыстардан түскен әскери олжалар тайпа жетекшілерінің, әскери қолбасшылардың баюына әкелді. Соның нәтижесінде рутайпалық шонжарлар келіп шықты. Бұл үдеріс VII ғасырдың басында рулық құрылыстың ыдырауын тездетті.

Иран патшасы **Хұсрау I** 570 жылы Йеменді басып алған соң, керуен жолы ирандықтарға қарасты Екі өзен аралығына жылжыды. Сауданың күйзелісі барша араб халықтарының тұрмысын қиындатты. Бұл жағдай орталығы **Мекке** қаласында орналасқан, негізінен құрайыш тайпасы өмір сүрген Хижазда анық байқалды.

Ислам діні және арабтардың бірігуі. Экономикалық күйзеліс көшпенділерді жаңа жер басып алуға, жайлаулар көлемін кеңейтуге мәжбүр етті. Ол кезде Византия мен Иран сияқты көршілес елдердегі экономикалық дағдарыс, күшті әскердің болмауы арабтарға қолайлы жағдай туғызды. Қалыптасқан жағдайда арабтардың бірігуіне жаңа дін – ислам діні жәрдемін тигізді.

Ислам (араб тілінен аударғанда «бағыну», «табыну») – жер жүзінде кең таралған діндердің бірі. Оның жолын ұстанушылар мұсылмандар деп аталады.

Ислам тарихшылары «оның негіздеушісі – пайғамбар **Мұхаммед** ғалейкісалам 570 жылы Меккеде дүниеге кел-

ген» деп жазады. Ол құрайыш тайпасының хошимилер руына жататын, өте бай болмаған, бірақ Мекке ақсүйектеріне жақын отбасында туылды. Мұхаммед (ғ.с.) нәрестелік шағында-ақ жетім қалды. Оның дүниеге келуінен бұрын әкесі Абдуллах, ал 6 жасында – анасы Амина қайтыс болады. Оның кейінгі өмірі бабасы **Абдулмуталибтің** қамқорлығымен өтті. Бабасының өлімінен соң Мұхаммед (ғ.с.) немере ағасы **Әбу Тәліптің** тәрбиесінде қалады.

Ислам діні дереккөздерінде жазылғанындай, Мұхаммед ғалейкісаламға 610 жылдан бастап Алла Тағаладан уахи келе бастайды. Ол құдіретті, әрі жалғыз құдайдан, яғни Алла Тағаладан басқа ешқандай құдай жоқ, өзін расулуллах – құдайдың елшісі, пайғамбары деп жариялайды.

Құран (арабша «әндетіп оқу») — ислам дінін ұстанушылардың қасиетті кітабы. Ол Алла Тағаладан Мұхаммедке (ғ.с.) уахи арқылы жиырма үш жыл бойы түсірілген, 114 сүреден тұрады.

40-сурет. Мекке. Қаба.

Алғашқыда жаңа дін Мекке құрайыштары тарапынан жақсы қабылдана бермеді. Ақырында, 622 жылы Мұхаммед (ғ.с.) өз жақтастарымен бірге **Ясрибке** (Мединеге) келді. Бұл оқиға **хижра** (көшу) деп аталып, мұсылман жыл санауының бастапқы күні саналады.

Ясриб Мұхаммедті (ғ.с.) жақсы қарсы алды. Мұсылман – мединеліктер және соларға қосылған көптеген араб тайпалары **Мекке** үшін соғысып, күресін сәтті аяқтады. Қала соғыссыз алынды, қасиетті орындар тайпаның діни бұттарынан, жалған құдайларынан тазаланды. Меккедегі **Қағба** мұсылмандардың ең басты зиярат орнына айналды. Мұхаммед (ғ.с.) араб тайпаларының өзара соғыстарына шек қойып, ислам дінін қабылдауға шақырды. Кейінгі 10–12 жыл ішінде Арабия қалалары мен көшпенді тайпалар бірінен соң бірі Мұхаммед (ғ.с.) билігін мойындады.

630 жылға қарай арабтардың көбі мұсылман болды. Мекке ислам дінінің орталығына, барша мұсылмандар үшін қасиетті қалаға айналды. Ислам дініне сүйене отырып, Арабия түбегінде көшпенді және отырықшы тайпаларды бірлестірген бірыңғай мемлекет пайда болды.

1. Картадан Арабия түбегін көрсетіндер.
2. Араб тайпаларының шаруашылық қызметі туралы әңгімелеп беріндер.
3. Арабтар айналысқан негізгі шаруашылық түрлері (мал шаруашылығы, егіншілік, сауда керуендеріне қызмет көрсету) жөнінде әңгімелеп беріндер.
4. Арабтарда жалғыз құдайлыққа негізделген дінге қажеттілік қалай туындаған?
5. Мұхаммед пайғамбардың (ғ.с.) өмірі жайлы нелерді (аныз, хадис) білесіндер?

Арабтардың мемлекет пайда болғанға дейінгі қоғамдық құрылысын Еуропа халықтарының қайсысында байқағансың? Салыстырып әңгімеле!

§ 11. АРАБ ХАЛИФАТЫ

Халифаттың құрылуы. Мұхаммед (ғ.с.) өлгеннен кейін оның жақын серігі **Әбу Бәкір** (632–634) халифалыққа («орынбасар») сайланды. Ол билеген кезде Арабия түбегінің халқы исламды түгелдей қабылдады. Өзінің жомарттығымен, әділеттілігімен, діни мәселелердегі табандылығымен кейінгі **Умар** халифаның (634–644) даңқы шықты. Оның тұсында арабтар Палестинаны, Сирияны, Мысыр мен Ливияны, Иранның үлкен бөлігін басып алды.

41-сурет. Араб халифаты жауынгері.

Усман халифалығы тұсында (644–656) Иран толығымен басып алынды. Халифат әскерлері Дағыстанды жаулап алып, Әмудария жағалауына жақындады. Усман заманында Құран аяттары жинақталып, бір кітап түріне келтірілді. Соңғы халифа **Әлидің** (656–661) билігі өз қарсыластарына қарсы жүргізген үздіксіз күресімен өтті.

Халифат әскерлері VIII ғасырдың басында Солтүстік Африканы бағындырды. **Тарық ибн Саид** басшылығындағы арабтар әскері 711 жылы, келешекте оның атымен аталған Гибралтар (Жабал ат-Тарық — «Тарық тауы» деген сөз) бұғазынан асып, Испанияны басып алды. Оның Еуропаға қарай жорықтары **Бордо** қаласының түбіне дейін созылды. **Пуатьедегі** 732 жылғы соғыста франктар билеушісі **Карл Мартель** арабтарды жеңіп, олардың Францияға жорықтарына шек қойды.

Арабтар Шығыстағы Кавказсырты мен Орта Азияны басып алып, халықты ислам дініне кіргізді. Халифаттың Шығысқа жорықтары Орта Азияда Таласқа дейін, Үндістанда — Молтонға дейін созылды. Ақыр аяғында VII ғасыр — VIII ғасырдың бірінші жартысында орасан зор араб мемлекеті — **Араб халифаты** құрылды.

42-сурет. Ташкентте сақтаулы тұрған халифа Усман Құраны.

Халифаттағы мүліктік қатынастар. Арабтарда жаулап алынған барша елдердің жерлері мемлекеттің жері деп жарияланғанымен, іс жүзінде бұрынғы иеленушілер қолында қалды.

Сирия мен Иран жаулап алынғаннан кейін, араб шонжарлары халифатқа қосылған жерлерді бөлісуді ұсынды. Дегенмен халифа **Умар** жерді өз иелеріне қалдыруға әмір етті.

Жаулап алынған елдер билеушілерінің, өлген шонжарлардың, өкімет өкілдерінің жерлері халифаның қазынасына көшті. Мұндағы жердің көлемі өте үлкен болды.

43-сурет. 732 жылғы Пуатье соғысы.

Арабтар енгізген жер салығы – хираж өнімнің $\frac{1}{3}$ -ін құрады. Исламды қабылдаған байлардан 48, орта шаруалардан – 24, кедей егіншілер мен қолөнершілерден – 12 дирхамнан **жизия** салығы алынды. Мал мен саудадан алынған **зекет** $\frac{1}{40}$ үлесті құрады. Халифатта құлдар еңбегі де кеңінен пайдаланылды.

Арабтарға қарсы халық көтерілістері. VIII–IX ғасырларда жаулап алынған жерлерде халық көтерілістерінің толқыны етек алды. Ирақтағы **Куфа** қаласында 685–687 жылдары болып өткен көтеріліске арабтар мен парсылар – қаланың кедейлері мен қолөнершілері қатысты.

Орта Азияның оңтүстігіндегі Мерв қаласында 747 жылы **Әбу Мүслімнің** басшылығымен басталған көтеріліске халықтың барша топтары қатысты. Көтеріліс Мауароуннахр мен Хорасанды қамтыды. **Әбу Мүслім** басшылық еткен көтерілістің салдарынан Умарилер үстемдігі құлады да, халифатты басқару ісі жаңа әулет – **Аббасилерге** ауысты.

Араб халифаты 630–1258 жылдары билік құрды. Онда **Умарилер** (661–750) және **Аббасилер** (750–1258) әулеттері билік жүргізді.

Мауароуннахр орталығы Соғдианада 769–783 жылдары **Мұқанна** басшылығындағы үлкен халық көтерілісі болды.

Көтерілісшілер ұзақ уақыт бойы араб әскерлерінің шабуылына тойтарыс беріп отырды. Әзербайжанда 815 жылы **Бабек** басқарған көтеріліс те 20 жылдан астамға созылды. Тарихта «**қызыл киімділер**» деп атанған көтеріліске қатысушылардың ұраны: «*Қырық жыл бейшара құл болғанша, бір күнгі бас бостандығым артық!*» болды.

44-сурет. Бабек басшылығындағы көтеріліс.

Халық көтерілістері, соғыстар, билік үшін күрес халифаттың саяси ыдырауының себебі болды. Халифаттан бөлініп шыққан бірінші тәуелсіз әмірлік 756 жылы Испанияда құрылды. Ол X ғасырдан бастап **Кордова әмірлігі** атанды. IX ғасырда Мысыр, Иран, Мауароуннахр, Хорасан тәуелсіздікке қол жеткізді. Аббасилер қарамағында небәрі Таяу Шығыс пен Арабия түбегі қалды. Моғол ханы **Хулағу** 1258 жылы Бағдатты басып алған соң, Араб халифаты өмір сүруден қалды.

1. Халифаттың алғашқы 20 жылдық тарихынан оқығандарың мен білгендерінді әңгімелеп бер.
2. Картадан арабтар жаулап алған мемлекеттерді көрсет.
3. Халифаттың құрамына енген аумақтарда қандай салықтар енгізілген? Олардың қайсысы бұрыннан бар еді?
4. Араб үстемдігіне қарсы халық көтерілістері болған жерлерді көрсет және олардың себептерін айт.

§ 12. ҮНДІСТАН

Елдің ішкі жағдайы. Кушандар империясы ыдыраған соң, Үндістанда өкімет басына келген I **Чандрагупта** (320–340) гупталар әулетінің негізін салды. Гупталар мемлекетінің астанасы **Паталипутра** қаласы болды. IV ғасырдың аяғын-

да Гупталар империясы гүлденіп-дамыды. Дәл осы кезде Үндістанда жер иеленушілік қатынастар пайда болады.

45-сурет. Гупталар заманындағы темір баған. V–VI ғасырлар.

Билеушілер өздеріне жақын шонжарларға, әскери бастықтарға жерді сыйға беріп отырды. Мұның нәтижесінде ірі жер иелері пайда болды. Олар шаруалардан салық алу-дан тыс, еңбек міндеткерліктерін өтеуді де талап етті. Алғашқы орта ғасырларда елдегі халықтың қаставарналарға (таптарға) жіктелуі, яғни брахман, кшатрилер, вайшилер және шаруалар таптары сақталып қалды.

Үндістанда алғашқы орта ғасырларда қалыптасқан қоғамдық қатынастар тек феодалдық көріністе болып қоймай, құлдық нышандары да белгілі дәрежеде сақталды. Бірақ құлдардың еңбегі өндірісте емес, көбінесе үй жұмыстарында пайдаланылды. Тамақпен қамтамасыз етумен бірге қожайын құлына киім-кешек те беріп отырды.

Мемлекеттегі саяси бытыраңқылық. Үндістанның солтүстік-батысынан VI ғасырда бастырып келген эфталиттер шабуылының тегеурінімен Гупталар империясы бөлшектеніп, елдің үлкен бөлігі басқыншылардың қолына өтті.

Үндістанда VII ғасырда болған Қытай тарихшысы **Сюань Цзянның** жазуынша, мұнда 70-ке жуық үлкенді-кішілі князьдық болды. Князьдар – раджалар ортасында бітпейтін соғыстар болып тұрды. Қолға түскен олжалар мен жерлер жеңімпаздардың арасында бөлінді. Сыйға берілген жер **грасс** («бөлек» яки «жұтым» деген сөз) деп аталды, оны алған адам әскери қызмет атқаруға тиісті болды. Өзінің отбасы жоқ шонжарларға раджалар белгілі мерзімге пайдалануға жер беріп отырды. Мұндай жер **патта** («жарлық» немесе «жарлыққа алынған жер») деп аталды. Патта үздік қызмет көрсеткен кісілерді марапаттау үшін де пайдаланылды. Меншіктік қатынастардың нығая түсуімен патта жерлері де ұрпақтан-ұрпаққа мирасқа қалдыруға болатын мүлікке айнала бастады.

Жатжұрттық басқыншылар да өзара қырқыс соғыстарынан әлсіреп жатқан Үндістанды талай рет тонады. Мәселен, Араб халифатының қираған орнында пайда болған мұсылман елдерінің билеушілері XI ғасырда Үндістанға қарай шабуылдарын бастады. Газна билеушісі **Махмұт Газнавидің** әскерлері XI ғасырдың басында елдің солтүстігіне 17 басқыншылық жорығын жүргізді. Белгілі мерзімі өткесін Үндістанның солтүстік бөлігін мұсылман билеушілері толығымен басып алды.

Халықтың қызмет түрі. Шығыс халықтары ертегілерінде Үндістан аңызға айналған байлығы бар мемлекет болып бейнеленді. Еуропада үнді раджаларының байлықтары жөнінде аңыздар жайылды.

Шынында осынау байлық халықтың ауыр еңбегінің арқасында жарыққа шыққан болатын. Шаруалар өзендерден канал мен арықтар тартып, жаңа жерлер игерді, одан жылына 2–3 рет өнім алды. Құнарлы жерде салы, мақта, қант құрағы, дәмдеуіштер мен шай өсірілді. Ғасырлар өткен соң бұл егіндер көрші елдерге де таралды.

Өздерінің шеберлігімен үнді қолөнершілерінің данқы шықты. Олардың зергерлік бұйымдары, алтыннан және күмістен істелген ыдыстары Үндістанның тысқарысында да жоғары бағаланды. Піл сүйегінен, ағаштың қатты түрлерінен жасалған адамдар мен аңдардың мүсіндері раджалардың да, жатжұрттық патшалардың да сарайларын безеп тұрды. Тоқымашылар ағаштан істелген кәдімгі қондырғылармен нәзік мата тоқыды.

Сауда байланыстары. Үндістанның батысындағы теңіз жағалауында портты қалалар көп болды. Бұл жерге шет өлкелерден әртүрлі заттар жеткізілді, ал осы арадан үнді қолөнершілері дайындаған түрлі бұйымдар дүниенің барлық түпкірлеріне жіберілді. Ең ірі порт-қала — **Каликут** әкімін «теңіз қожайыны» деп атайтын. Қалалардың айғайшулы базарларында жергілікті және басқа елдерден келтірілген заттар сатылды. Мата, зергерлік бұйымдар, әтір-опа, дәмдеуіштер сатып алу үшін үнді қалаларына Қытайдан, Африка мен Арабиядан, Орта Азиядан келетін көптеген саудагерлер бұл жердің үйреншікті адамдарына айналды.

1. Үнділердің каста-варналарының қайсысын білесіңдер?
2. Ірі жер иелігі түрлерін айтыңдар.
3. Мемлекеттегі жер иелігі түрлерін сипатта. Олар біздің өлкеміздегіден несімен ерекшеленеді?
4. Шығыс халықтары ертегілеріндегі Үндістанның аңыздық байлықтары нелердің есебінен құралған?

§ 13. IV–X ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚЫТАЙ

Қытайдың бірігуі. Хан құл иеленушілік империясы III ғасырда күйзеліске ұшырап, оның орнына тәуелсіз үш мемлекет: **Вей, Шу** және **У** мемлекеттері құрылды. Сол кезден бастап Қытайда жер иеленушілік қатынастар қалыптаса бастады.

VI ғасырдың екінші жартысындағы Түркі қағанатының шабуыл жасау қаупі Қытайды біріктіруге түрткі болды. Елді шектелмеген билігі бар **Сю** әулетінің (589–618) өкілі басқарды. Оның қол астында күшті әскерден тыс сансыз көп адал шонжарлары да болды. Елдің орталықдандырылуы төрт ғасырға созылған өзара соғыстарға шек қойып, экономика мен мәдениеттің дамуына қолайлы жағдай туғызды. Егістік жерлер кеңейді, халық саны көбейді, сауда жанданып, қалалар гүлдене бастады. Жаңа өкімет салықтарды ретке келтіріп, ақша реформасын өткізді.

Жер иелігіне байланысты қатынастар Қытайда III ғасырда қалыптаса бастады. Сю әулеті (589–618) тұсында Қытай орталықтанған мемлекетке айналды.

Елдегі облыстар арасындағы экономикалық байланыстарды нығайту, Хуанхэ мен Янцзы өзендері аралығындағы аймақтарды саудаға тарту мақсатымен **Ұлы канал** құрылды. Бұл шара мемлекет көлемінде жалғыз су жолын құрудан тыс, шығыстағы облыстардың теңізге шығуына жағдай жасады. Алайда Сю әулетінің басқаруы ұзаққа созылмады.

Қытайдың солтүстік-батысындағы жергілікті әкімдердің бірі **Ли Юань** 618 жылы таққа отырып, **Тан** әулетінің (618–907) негізін қалады.

Жер иеленушілік қатынастар. Тан империясы басқарған кезде Қытайдағы барша жер мемлекеттік деп жарияланды. Елдің барлық аймақтарында шаруаларға шағын жер үлестері жалға берілді. 624 жылы қабылданған заңға сәйкес, әрбір шаруашылықтың, үй-жай орнын қоспағанда, 80 муға тарта (**1 му – 6 сотық**) жыртлатын жерді жалға алуға құқығы болды. Әр үй өз бағында жеміс ағаштарынан тыс тұт ағашын да өсіруге мәжбүр болды. Жаңа заң бойынша шаруаның өз ауласын, үй жанындағы жер телімін сатуға, кепілге салуға құқығы болды. Бірақ мемлекеттің берген үлесті жерін сатуға тыйым салынды. Мемлекеттен алынған жер үшін шаруа әртүрлі салық төлеумен қатар, еңбек міндеттерін де өтеп отырды. Мәселен, деректерде Ұлы Лоянь каналын қазуға 2 миллион, Ұлы Қытай қорғанын құруға және жөндеуге 1 миллионнан астам адам жұмылдырылғаны туралы жазылған.

Император өз орынбасарлары мен қолбасшыларына, лауазымды қызметкерлер мен шонжарларға ірі жер иеліктерін сыйға беріп отырды. Мәселен, кейбір орынбасарларға атағы мен лауазымына қарай 500-ден 10 мыңға тарта му жер берілді. Деректерде тағы да, сіңірген үздік қызметі үшін әскерилер мен қызметкерлерге 300-ден 6 мың муға дейін жер берілген деп жазылған. Император сыйға берген жерлер салық төлеуден босатылды.

Қалалар, қолөнер мен сауда. Қытайда VI ғасырда-ақ қалалар біраз өсті. Шекараға жақын аймақтарда жаңа қала-қорғандар құрылды. Теңіз бен өзен бойы, шикізаты мол жерлерде сауда мен қолөнер дамып, қалалар пайда болды. Ұлы канал мен теңіз жағалауындағы Ханьчжоу, Кайфин, Яньчжоу қалаларының VII ғасырдан бастап өрлеуі де сауда мен қолөнердің өркендеуімен байланысты болды. Бұл үдеріс зандарды күшейтуді талап етті, сондықтан Тан им-

46-сурет. Император Ли Юань.

ператорлары қала көшелерінде кешке жүруге тыйым салды. Кешкілік қаланың дарбазасы жауып қойылды. Егер әлдекім кешке қарай қаланың қабырғасынан асып түссе, оған таяқпен 70 дүре соғу белгіленді. Әрине, осынау шаралар қаланың тыныштығын, мал-дәулеттің қол сұғылмаушылығын сақтауға бағытталған болатын.

VII–VIII ғасырларда Қытайда тау-кен саласы, шыны және қыш бұйымдар жасау да дамыды. Сол кезден бастап қала қолөнершілері кәсіби одақтарға (цехтарға) бірігіп, нақты бір кәсіпке тиесілі қолөнершілер арнаулы көшелер мен орындарға жайғаса бастады.

47-сурет. Тан әулеті тұсындағы теңге.

Қытайдың орталықтандырылуы, экономикасының өркендеуі сауданың да өсуін камтамасыз етті. Ең ірі базар **Яньчжоуда** болды. Бұл қала су үстіндегі және құрлықтағы сауда жолдарының қиылысқан жеріне орналасқан еді. Ол заманда пайда болған жәрменкелер де ішкі сауданың кеңінен өсуіне қызмет етті. VII ғасырдан бастап Қытайда бірыңғай ақшаның — **сяньнің** айналымға енгізілуі де экономиканың өрістеуіне қызмет етті. Соғылған теңгелердің ортасында тік бұрышты тесік болды, оны теңгені жіпке тізу үшін пайдаланды.

Сыртқы саясат. Тан әулеті билеген кезде Қытай Түркі қағанатына қарсы көп соғыс жүргізді. Император әскерлері 640 жылы Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан **Гаочан** мемлекетін жеңіліске ұшыратты. Содан кейін ұйғырларға қарсы көп жылдық соғыс басталды. Түркілердің батыстағы қағанатына қарсы 20 жылдан астам уақытқа созылған соғыс та қытайлықтардың жеңісімен аяқталды. Ал Кореяға қарсы 668 жылғы соғыс оның астанасын — **Пхеньянді** алумен бітті.

Қытай VII–VIII ғасырларда белсенді сыртқы саясат жүргізіп, Түркі қағанатымен, Араб халифаты, Византия, Жапония, Үндістанмен дипломатиялық байланыстар орнатты.

Жаңа **Сун әулеті** тұсында (960–1279) Қытайдың халықаралық байланыстары тағы да кеңейді. Ол кезде Орта Ази-

ямен, Үндістанмен, Үндіқытаймен, теңіз арқылы Жапониямен және Индонезиямен сауда жүргізілді.

Алғашқы орта ғасырларда Қытайда Сю (589–618), Тан (618–907) әулеттері билік құрған.

1. Қытайдағы жер иеленушілік қатынастар қашан пайда болды?
2. Елдегі шаруалардың ахуалы қандай болғандығын әңгімелеп беріндер.
3. Қытайдағы қалалардың, қолөнер мен сауданың даму барысына мысал келтіріндер.
4. Тан әулетінің билеушілері сыртқы саясатта қандай жетістіктерге қол жеткізді?

§ 14. АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ МӘДЕНИЕТІ

Ислам мәдениеті және Орта Азия.

Араб халифаты жаулап алған жерлерде жаңа — араб өркениеті өрбіді. Оның пайда болуында ислам дінінің маңызы өте зор болды.

Батыс Азияның ежелгі әрі озық мәдениеті бар елдеріне келген арабтар алғашқы кезде гректерге, яһудилерге, сириялықтарға, парсылар мен соғдыларға карағанда едәуір артта қалған еді. Бірақ олар сол халықтардың мәдениетін өздеріне сіңіріп, одан да озығырақ мәдениеттің құрылуына жағдай жасады. Мәселен, халифа **Харун ар-Рашид** сарайында IX ғасырдың басында «**Байт ул-хикма**» — «**Данышпандық үйі**» құрылды.

Сол кездегі анық пәндердің — математика, астрономия, геометрияның жақсы дамығаны байқалды, ал бұл өз жайында қолөнер мен сауданың өрістеуімен тікелей байланыс-

48-сурет. «Байт ул-хикма».

ты болды. Көп уақыт өткесін, халифатта ойлап табылған глобус пен компас барша елдерде қолданыла бастады. Ал Еуропа медицинасы XVII ғасырдың ортасына шейін білімдер мен әдістемелік нұсқауларды Орта Азиядан жетіліп шыққан ғұламалар — **Әбу Әли ибн Сина** мен **Әбу Бәкір ар-Розилердің** еңбектерінен алып отырды.

Отандасымыз **Мұхаммед Хорезми** (IX ғасыр) математика тарихында алғаш рет алгебра пәнінің негізін салды. Математикада пайдаланыла бастаған үнді цифрлары кейінірек Еуропаға араб цифрлары атымен жайылды.

Бағдат пен Дамаскіде обсерваториялар құрылды, ондағы астрономдар күрделі өлшемдерді пайдалана отырып, Жер шарының меридианын есептеп шығарған болатын. Араб саяхатшылары еуропалықтардан бірнеше ғасыр бұрын Үндістан мен Қытайға, Африкаға, Шығыс Еуропаның ең қашық аймақтарына барып келді. **Әл-Махсуди**, **Ибн Даст**, **Ибн Фадлан**, **Ибн Баттуталар** осы өлкелер жөнінде шығармалар жазып, карталар жасады.

Әдебиет. Мұсылман әдебиеті алғашқыда араб тілінде жазылды. Кейінірек X ғасырдан бастап ол парсы тіліне аударылды. Әсіресе мұсылман поэзиясы жоғары дәрежеге жетіп, оның көптеген түрлері қалыптасты.

Көпестер мен саяхатшылар алыс елдерден тек ғажайып бұйымдар ғана емес, сонымен бірге қызық оқиғалар туралы әңгімелер, өзге халықтардың аңыз-ертегілерін де алып келді. Бұл туралы олар халифа сарайында, шонжарлар тойларында, базарларда, көше мен алаңдарда әңгімеледі. Осынау оқиғаларға, аңыздар мен ертегілерге сүйеніп, араб әдебиетінің асыл қазынасы — **«Мың бір түн»** туындады.

Сәулет өнері. Халифатта сәулет өнерінің басқа салаларына қарағанда гөрі сәулет өнері өте жақсы дамыды. Халифат құрамындағы елдерде көрікті сарайлар, мешіттер мен медреселер, камалдар бой көтерді. Гренадағы (Испания) **Әл-Хамро** сарайы, Кордовадағы (Испания) мешіт, Каирдегі **Хасан мешіті**, Бұхарадағы **Ысмайыл Самани** кесенесі — арабтар заманындағы сәулет өнерінің інжу-маржаны болып табылады.

49-сурет. Кордова мешітінің өрнекті күмбезі.

50-сурет. Каир. Хасан мешіті.

Халифат мәдениетінің негізгі салаларының тағы бір тармағы каллиграфия — хұснихат өнері болды. Хұснихат жазушылар мәтіннің мазмұнына сай келетін жазудың түрлі әдістерін ойлап тапты. Құрани Кәрімнен алынған аяттар, ислам сәулет өнерінің інжу-маржаны болып табылатын ғимараттардың ішкі-сыртқы жақтарын безендіруде кеңінен қолданылды.

Шығыс мәдениеті Еуропа мәдениетін дамытуға өзінің ұнамды ықпалын тигізді. Кейінгі ғасырларда еуропалық ғалымдар Азия елдерінің математика, медицина, астрономия, картография салаларында қол жеткізген жетістіктерін меңгеріп алды.

Өнер. Ислам дінінде тірі жәндіктерді бейнелеуге тыйым салынады деген қағида кең таралған болатын (бірақ шындығында тыйым дегені — құдайдың суретін салуға, сондай-ақ түсірілген нәрсеге сиынуға тыйым салынған болатын). Мұсылман бейнелеу өнері кітаптарды безендіру саласында өзінің шырқау шыңына жетті. Кітаптар үшін көптеген адамдар мен аңдарды бейнелейтін ою-әшекейлер дайындалды. Мәтін күрделі өрнектермен көмкерілді. Сонда да мұсылмандар өнерінің негізін бейнелеу өнері емес, каллиграфия, яғни көркем жазу өнері құрады. Егер христиандар үшін ең қасиетті сурет крестегі құдайдың бейнесі болса, мұсылмандар оны құдайдың сөзінде бейнеледі. Сөзді қасиетті деп білді. Мұсылмандардың хұснихат саласында жеткен табыстары бәрін таңғалдырады. Хұс-

нихат өнерін дамытуға Иран, Хорасан, Мауароуннахр халықтарының өкілдері орасан зор үлес қосты. Өйткені олар қай тілде сөйлесе де, араб жазуын пайдаланды.

Тұрмыс салты. Мұсылмандардың тұрмыс мәдениеті өзінің әсемдігімен, әдептілігімен көзге түсіп тұрды. Еуропалықтар кейінірек олардың кейбір қасиеттерін үлгі етіп алды. Мәселен, жылдың әртүрлі мезгілінде ауа райына қарай киіну, тойларда тағамдардан әуелі сұйық сорпа, соңыра етті тамақ, ал ең ақырында – тәттілер тарту тәртібін меңгеріп алды.

Рим және Византия заманынан Таяу Шығыстағы халықтың ыстық моншаға түсуге ықыласы зор болған. Мұсылмандар бұл әдетті меңгеріп алып, өздерінің билігі орнаған барша өлкелерге таратты. Ірі қалаларда жүздеген монша құрылды. Оларды мәрмәрден жасады, қабырғаларын мозаикамен және өрнектермен безендірді. Мұсылмандар таза-лық пен жинақылыққа көп назар аударған.

Үнді мәдениеті. Үнді ғалымдары математика, астрономия, медицина салаларында ірі жетістіктерге жеткен. Кейбір үнді қалаларында аспан денелерін бақылауға арналған обсерваториялар салынған. Үнді астрономдарының зерттеулері оларға Жердің шар тәрізді екенін және ол өз білігінде айналатынын пайымдау мүмкіндігін берген. Емшілер күрделі ота аспаптарының және ауыруды басатын дәрі-дәрмектердің көмегімен оташылық ем-шаралар жүргізген. Емдеу барысында арнайы дайындалған сұйық және қою дәрілерді пайдаланған.

Үнді сәулеткерлігі өзінің түрлі түстілігімен ерекшеленіп тұрған. Орта ғасырларда салынған көптеген ғибадатханалар мен сарайлар осы күнге дейін сақталған. Үндістанда үлкен жартастарда және үңгірлер ішінде қашап жасалған табыну орындары да бар. Олардың ішіндегі ең әйгілісі – біздің жыл санауымыздың II ғасырында үңгір ішінде қашап жасалған Аджанта (Орталық Үндістан) ғибадатхана кешені болып табылады. Ежелгі сәулетшілер жартастарға қашап жасалған 29 бөлмеден тұратын ғибадатхананы сан түрлі ескерткіштермен, ою-нақыштармен безендірген. Ғибадатханаларға түрлі құдайлардың, адамдар

мен жануарлардың тастан және мыстан жасалған ғажайып мүсіндері орнатылған.

Қытай мәдениеті. Ең ертедегі жазулардың бірін ойлап тапқан қытайлар сол әліпбиді осы күнге дейін пайдаланып келеді. Қытайда табиғи ғылымдар: математика мен астрономиядан тыс, география, тарих ғылымдары да жоғары деңгейде дамыған. VIII ғасырда Қытай императорларының сарайында ғалымдардың жоғары жиындары ұйымдастырылған, кейінірек ол Ханлинь академиясы атанған.

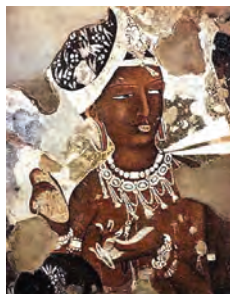
Қытайлықтар X ғасырда селитрадан оқдәрі (порох) алады ашқан. Алғашында отшашу (фейерверк) дайындау ісінде пайдаланылған бұл оқдәрі бертін келе әскери мақсаттарға да қолданыла бастады.

Қытайда тарихи жылнамалар, яғни шежірелер жасауға айрықша назар аударылған. Атап айтатын болсақ, Сун әулеті билік құрған кезеңге қатысты 500 томдық жылнама біздің заманымызға да жетіп келген.

Ірі қалаларда мектептер құрылған, оларда болашақ лауазым иелері дайындалатын болған. Оның оқушыларынан математика мен грамматикадан тыс философия мен әдебиетті де білу талап етілген.

Қытай сәулеткерлері тасты, ағашты, мәрмәр мен темірді пайдалана отырып, таңғажайып ғибадатханалар, мұнаралар мен көпірлер салған. Қытай суретшілері жібекті, қағазды, ағаш мен тасты пайдаланып, дүниені таң қалдырған тамаша өнер туындыларын жасады. Сурет өнерінің қабырғалық суреттер салу саласы ерекше дамыды.

Пекинде VIII ғасырдан бастап “Астана ақпараты” атты газет шығарылған. Онда императордың жарлықтары мен елдегі маңызды оқиғалар жарияланған. Газетті ағашқа ойып жазылған мәтіннен көбейтетін болған.

49-сурет.

Аджанта храмындағы ойып салынған сурет.

52-сурет. Тан әулеті заманында будда діні кең жайылды. Тауда ойып істелген Будданың мүсіні.

Қытай емшілері күрделі ота ем-шараларын жүргізіп, түрлі өсімдіктердің шипалы қасиеттерін анықтаған және олардан дәрі-дәрмектер әзірлеген. Қытайда ең алғашқы пантомима – ым-ишара театры ашылған. Буддизмнің таралуы тек қытайлардың өміріне ғана емес, сонымен қатар олардың сәулет өнеріне де елеулі ықпалын тигізген.

1. Мұхаммед Хорезми, Әбу Әли ибн Сина сынды ғұламалар қызметінің әрі “Дүниежүзі тарихында”, әрі “Өзбекстан тарихында” берілетін себебі неде?
2. Халифатта ғылым мен білімнің қайсы салалары жоғары деңгейде дамыған?
3. 49, 50, 51, 52-суреттердің өзара ұқсастығы мен айырмашылығы неде екенін салыстыр.
4. Азия елдері мәдениетіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар жөнінде пікір өрбіт.

Сазгер әрі әнші Зириаб ІХ ғасырда өмір сүрген. Ол өнерге көптеген тың жаңалықтар енгізген. Біз осы күнге дейін бір кездерде Зириаб ашқан жаңалықтардың көбін пайдаланып келеміз. Ол маусымға сәйкес киім кияуді енгізген. Жұқа шыны ыдыстың алтын мен күмістен жасалған ыдыстан әлдеқайда қолайлы әрі нәзік екенін дәлелдеген. Салтанаттарда дастарқан мәзірін жасаудың қатаң тәртібін белгілеп берген: алдымен сұйық тағам (сорпа тәрізді), одан кейін етті тағам, сосын құс еті және ең соңында тәттілер тартылған.

ІІІ ТАРАУ. ДАМЫҒАН ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ДҮНИЕ ХАЛЫҚТАРЫ (XI–XV ғасырлар)

§ 15. ЕУРОПАДАҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР

Шаруашылықтағы табыстар. X–XI ғасырларда Еуропада өндіріс өркендеді, бұл ең алдымен қолөнерде байқалды. Еңбек құралдарының жетілдірілуі, ұсталар шеберлігінің өсуі қолөнерді ауыл шаруашылығынан бөлек бір салаға айналдырды.

Ауыл шаруашылығында қос танапты егіс үш танапты егіспен алмасты. Жыртылатын жер енді үшке бөлінетін болды: оның біреуіне күзгі дақылдар, екіншісіне көктемде жаздық дақылдар себілетін болды, үшіншісі сүдігер түрінде қалдырылып, жер тынықтырылды. Осы тәсіл бойынша жердің жартысы емес, үштен екі бөлігі бос болмады, сондықтан өнімділікті арттыруға мүмкіндік туды.

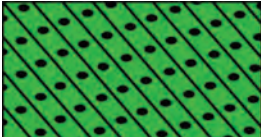

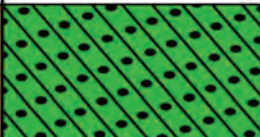

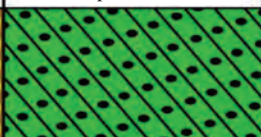
Доңғалақты ауыр соқаның таралуы жерге дән себуден бұрын оны 2–3 рет жыртуға мүмкіндік берді. Ал оңтайлы қамыттың ойлап шығарылуы соқаны жылқыға қосып, жер жыртуды тездетті.

Шаруашылықтағы өнім түсімінің артуы шаруалар қолында артықша өнімнің көбеюіне және оны қолөнершілік бұйымдарына айырбастауға жол ашты.

Дүние тарихы үшін орта ғасырлардың дамыған кезеңі XI–XV ғасырлар болып саналады.

53-сурет. Соқамен жер жырту.

			бірінші жыл
көктемгі егіс	күзгі егіс	сүдігер	
			
сүдігер	көктемгі егіс	күзгі егіс	үшінші жыл
			
күзгі егіс	сүдігер	көктемгі егіс	

54-сурет. Үш танапты ауыспалы егіс.

Қолөнершілер жасаған бұйымдардың түрі, саны мен сапасы артты. Бірақ ауылдағы феодалдық өкімет қолөнершілердің бостандығын шектеп қойды. Сондықтан олар ауылдардан қашып, өз заттарын дайындауға және сатуға мүмкіндігі бар жерлерге кете бастады.

55-сурет. Ортағасырлық қала.

Ортағасырлық қалалар. Еуропадағы қалалардың пайда болуы мен өсуі әртүрлі елдерде түрліше өрбіді. Алғашқы кезде Италиядағы және Францияның оңтүстігіндегі: **Венеция, Генуя, Флоренция, Марсель, Тулуза** қалалары IX–X ғасырда-ақ дами бастады. Осы қалалардың теңіз арқылы сауда жолында орналасқанының маңызы зор болды. X–XI ғасырларда Францияның солтүстігінде, Нидерландыда, Англия мен Германияда жаңа қалалар құрыла бастады. Ал Венгрия, Балтықбойы, Русь жерлеріндегі қалалар XII–XIII ғасырлардан пайда бола бастады. Еуропадағы қалалардың түрлі ғасырларда пайда болғанының басты себебі сол, олар әлеуметтік-экономикалық даму тұрғысынан бір-біріне ұқсамады.

Қалалар ең алдымен қауіпсіз, дұшпан шабуылынан қорғануға қолайлы, сондай-ақ қолөнершілерге өздерінің заттарын сатуға мүмкіндік берген жерлерде құрылды.

Қалалар өмірі. Қалалар көбінесе феодалдар жерінде құрылды. Алғашқы кезде олар өз жерінде салынған қалаларға қамқорлық жасап отырды, қолөнершілерді ақы төлеуден босатып тұрды. Бірақ қалалар өсіп, байыған сайын мырзалар олардан пайданы көбірек түсіруге тырысты. Феодалдардың қыспағы қолөнер мен сауданың дамуына бөгет жасай бастады. Мұның нәтижесінде қалалықтар сеньор өктемдігінен құтылуға ұмтылды.

Қалалар көбінесе өз тәуелсіздігін ақы төлеп, ақшаға айырбастап қолға түсірді. Бұған мүмкіндік болмаған жағдайда азаттық үшін көтеріліс жолын ұстанды. Францияның бірнеше қалаларында XII–XIII ғасырларда сеньорларға қарсы күрес болып өтті.

Қалалар монастырьлар мен қорғандардың айналасында пайда болды, өйткені ондағы тұрғындар қолөнершілерге тапсырыс беретін, соғыс бола қалған жағдайда бекініс қабырғаларының қалқасында қорғаныш табуға болатын еді. Еуропадағы қалалар: **Мюнстер, Сен-Галлен, Сен-Дени** — монастырьлар маңында, **Страсбург, Гамбург, Аугсбург** — феодалдардың егістік жерлері айналасында, **Падеборн, Бремен, Свейбрюккен, Брюгге** — өзен жағалаулары бойында, көпірге жақын жерлерде бой көтерді.

Қалалардың көрінісі. Алғашқы кезде қалалар ауылдардан не бары тұрғындар санының көптігімен ғана ерекшеленді. Қала мұнарасы бар дуалмен, су толтырылған ормен айналдыра қоршалды. Күзетші-сақшылар мұнараларда күндіз-түні кезек-кезек ауысып отырды. Жаудан қорғану үшін қала қақпалары мен көпірлері темірден жасалды. Қақпалар ішінен мықты бекітілді. Кешкілік жол үстіндегі көпірлер көтеріліп, қақпалар жабылды.

56-сурет. Ортағасырлық қаланың тұрмысы.

Қаланың ортасында базар алаңы, оған таяу жерде собор орналасты. Қалалық кеңес үйі – **ратуша** да сол жерде құрылды. Қаланың аумағы бөлек аудандарға бөлінді. Аудандардың әрбірінде нақты бір кәсібі бар қолөнершілер жасады.

Қаладағы үйлердің көбі ағаштан салынды. Олар тығыз орналасып, кейде бір-біріне тұтасып кететін. Көшелер тар, кейбірінің ені екі метрден аспаған. Көп ғасыр бойы түнгі көшеде жарық жағылмады, су құбырлары мен канализация болған жоқ. Жуындылар терезеден тікелей көшеге төгілді. Қалалардың тарлығы мен ластығынан жұқпалы аурулар жиі қайталанып тұрды, олардан өте көп адам өліп жатты. Өрттер де болып тұрды, сонда ағаштан құрылған үйлерден тұратын тар көшелер мен аудандар түгелдей өртеніп кететін.

57-сурет. Орта ғасырлық қаланың көшесі.

Қала тұрғындары. Қала тұрғындарының көптеген бөлігін қолөнершілер мен көпестер құрады. Ірі қалаларда бірталай шонжарлар, феодалдар, лауазымды адамдар, дәрігерлер, діни қызметкерлер де болды.

Қала тұрғындарының көпшілігі ауыл шаруашылығынан қол үзген жоқ. Қала дуалдарының алдында өңделген жерлер, бау-бақшалар болды, жайылымдық жерлерде табын-табын мал жүрді.

Еуропада орта ғасыр қаласының халқы онша көп болған жоқ. Әдетте ол 3–5 мың адамнан аспады, XIV–XV ғасырларда да 20–30 мың тұрғыны бар қалалар ірі болып саналды. **Париж, Константинополь, Милан, Флоренция, Кордова, Севилья** сынды ірі қалаларда 80–100 мыңдай тұрғын халық болды.

Қолөнершілік және цехтар. Қалалардың негізгі қызмет түрі қолөнершілік болды. Қолөнерші өндіріс құралдарының қожасы болды, ол шаруашылығын дербес жүргізіп, базарды өзі жасаған заттармен қамтамасыз етті. Жұмыстың бәрі қолмен орындалғандықтан, ұстаның еңбегі өте ауыр болды. Мәселен, соқаның түренін жасау үшін темір ұстасы әбден

қызарған темірді қысқашпен көріктен алып, оны төстің үстіне қойып, ауыр балғамен ұзақ соғып, қажетті қалпына келтірді. Белгілі бір кәсіпке маманданған қолөнершілер өз одақтарына — цехтарға бірікті.

Цех — немістің сөзі, көмекші шебердің шеберлікке арнап жасаған тойының аты, кейінірек кәсіпқой шеберлер одағының атына айналды.

Шеберлер жалпы жиналыс жасап, жарғы — цехтың барлық мүшелері атқаруға міндетті ережелер қабылдады. Жарғы қолөнершілердің заттарды белгілі бір үлгі бойынша жасауын талап етті. Цехты басқару үшін сайланған ақсақал (старшина) қолөнершілердің жарғыны сақтауын, дайындалған бұйымдардың сапасы мен санын қадағалап отырды. Жарғыда шебердің аспаптары, шәкірттер, көмекші шеберлер саны белгіленіп қойылды. Осынау шаралар шеберлердің бәріне бірдей жағдай туғызу, бәсекелестікке жол бермеу мақсатымен қолданылды. Дайын бұйымның бағасын да цех ақсақалы белгілеп отырды.

Шебердің көбінесе 1–2 көмекші шебері, бірнеше шәкірті болды. Бұлардың арасындағы қатынастар да цехтың қадағалауында болды. Шеберлікті меңгеріп шығу мерзімі 2–7 жылға созылып, аса үздік бұйым жасаумен және оны цех ақсақалы сынағынан өткізумен аяқталды. Германияда көмекші шеберге цех мүшелеріне арнап той ұйымдастырған соң шеберлікке рұқсат етілді.

Цехтардың қала өміріндегі рөлі. Цех мүшелері бірлесіп мерекелер өткізіп отырды. Егер шебер өліп қалса, оның жанұясына көмек көрсетілді. Цех қала күзетінде тұрды, соғыс кезінде оны қорғауға бөлек бір жасақ ретінде қатысты. Цехтың өз гербі, туы, өз шіркеуі, кейде тіпті өз зираты да болды. Алғашқыда өндірісті дамытуға қызмет еткен цехтар XIV–XV ғасырларда оған кедергі жасай бастады. Қалаларда шеберлер санының артуы олардың арасындағы бәсекені де күшейте түсті. Еуропада цехтардың да жіктелуі болды, зергерлік, шұға тоқу және басқа да бай цехтар құрылды. Бұл

58-сурет. Ортағасырлық қолөнерші.

үдеріс **Флоренция, Лондон, Бристоль, Париж, Базель** сияқты ірі қалаларда басталды.

Қолөнершілер көмекші шебердің шеберлер қатарына қосылуына кедергі жасады. Мұның нәтижесінде 10–12 жыл бойы шеберлікке ауыса алмаған көмекші шеберлердің «**бауырластық**» қоғамдарын құру, өздерінің құқықтарын білдіру, 14–16 сағаттық жұмыс уақытын қысқартып, еңбек жағдайларын жақсарту жолындағы күресін күшейтті. Деректерде жазылғанындай, XIV–XV ғасырларда **Флоренцияда, Перуджада, Сиена мен Кельнде** қала кедейлерінің көтерілістері болып өтті.

1. Еуропадағы қолөнердің ауыл шаруашылығынан бөлініп шығу себептерін айтындар.
2. Қалалардың пайда болу себебі неде?
3. Еуропада жаңа қалалардың пайда болуының себепшарттарын баянда.
4. Еуропада жаңа қалалар қалай құрылды?
5. Орта ғасырлық қалалардың өмірі мен көрінісі жөнінде нелерді білесің? Олардың XI–XII ғасырлардағы Өзбекстан қалаларына ұқсастықтары мен айырмашылықтарын сипаттап бер.

§ 16. ОРТА ҒАСЫРЛАРДА ТАУАР ӨНДІРУДІҢ ДАМУЫ. БАЗАРЛАР МЕН ЖӘРМЕҢКЕЛЕР

Тауарлы шаруашылықтың пайда болуы. Цехтар үнемі бақылап отырғанына қарамай, қолөнершілердің саудаға шығарған бұйымдарының саны көбейе берді. Мұның нәтижесінде шикізат пен ауыл шаруашылық өнімдеріне деген сұраныс та күшейді. Сонымен қатар, жетілдірілген өнімнің молаюына ірі жер иелері мен шаруалардың ын-

талылығы артты. Өз өнімдерін сатып, қолөнершілік заттарын алуға құштар болған сатып алушылардың саны көбейді. Ірі қалалар тек айналасындағы облыстармен ғана емес, шет елдермен де сауда қатынастарын орнатты. Алғашқы орта ғасырлардағы натуралды шаруашылық өз орнын тауар шаруашылығына босата бастады.

Тауарлы шаруашылық — өнімді базарға сату немесе айырбастау үшін өндіретін шаруашылық.

Сауданың жандануы жолдарды жақсартуға мұқтаж болды. Францияда король жарлығына сәйкес ең басты жолдарға тас төселе бастады, өзендер үстіне ағаш пен тастан көпірлер құрылды.

Шығыс елдерімен сауда жасау. Сирияға, Иран мен Мысырға, Орта Азияға барып келген еуропалық көпестер шығыстық базарлардан жібек маталар, зергерлік әшекей бұйымдар, дәмдеуіштер сатып алды. Батыс және Шығыс елдері арасындағы байланыстарды нығайту Қытайдан басталды, бұнда Орта Азия арқылы өткен Ұлы Жібек жолының маңызы орасан зор болды. Ол керуен жолы Жерорта теңізінің шығыс жағалауына дейін барып жетті.

Батыс Еуропада XIII–XV ғасырларда: Испанияны, Италия мен Оңтүстік Францияны теңіз арқылы Византиямен және Азия елдерімен байланыстырған **Левант жолы**; солтүстікте Лондон, Брюгге, Любек, Новгород қалаларын Балтық теңізі арқылы байланыстырған **Солтүстік** сауда жолы жұмыс істеді.

Солтүстік сауда жолын бойлап орналасқан Германияның 70-тен астам қаласы **Ганза одағына** кірді.

Левант жолындағы **Венеция** мен **Генуя** күшті теңіз флотын құрып, олардың саудадағы бәсекесі кейде соғыстарға айналып кететін.

Көпестер мен базарлар. Қалалықтар пайда табу үшін мал сатуды, кімге қарыз беруді, ақшаны ойдағыдай жұмсауды жақсы білді. Тыным білмейтін көпестер баю мақсатымен алыс әрі қауіпті сапарларға шығып тұрды.

59-сурет.
Марко Поло.

Италиялық көпестер Жерорта теңізі жағалаулары бойында өздерінің сауда орындарын — **факториялар** жүйесін жасады. Олардың көбі генуялықтар және венециялықтар болды. Бұл теңіз республикаларының жақсы саудалық және әскери флоттары болды. Олардың кемелері Таяу Шығыстан Еуропаға қымбат заттар: жібек маталар, шыны ыдыс-аяқ, түрлі дәмдеуіштер және басқа да нәрселер алып келетін.

Венециялық көпестер — **Поло** әулетінің өкілдері XIII ғасырда моғол хандарының Азия ішіндегі сарайына барып жетті. Марко Полоның өзі 25 жылға созылған саяхатының 17 жылын Қытайды басып алған моғол ханы **Хубилайдың** сарайында қызмет етуге арнап, еуропалықтар арасында бірінші болып сол сиқырлы өлкелерді кітабында суреттеп, баяндаған болатын. Еуропалықтар тек XIX ғасырда ғана теңізді кесіп өтіп, **Марко Поло** XIII ғасырда саяхат жасаған елдерді өз көздерімен көрді. Марко Полоның кітабында жазылған Шығыс елдерінің аңызға айналған байлықтары 200 жылдан кейін генуялық теңізші **Христофор Колумбты** таңғалдырғаны сонша, ол қалай да болмасын Үндістанның бай жағалауларына жетуге ұмтылды.

Еуропаның көптеген қалаларында алғашқы кезде базарлар аптаның 1–2 күнінде болатын. Тұрақты базарлар тек қана ірі қалаларда кездесетін.

Тауар айырбастау мен сауданың өсуі қалаларда базарлардың көптеп құрылуын талап етті. Мәселен, Лондондағы бірінші жабық базар **Блекуэлхолл** XIV ғасырдың соңында салынды. Базарлар белгілі бір заттар немесе өнімдер сатуға маманданған.

Банктер, жәрмеңкелер мен биржалар. Тұңғыш банктер XIV–XV ғасырларда Италияның басты қалаларында пайда болды.

Банк — итальян тілінің «банко» — орындық, айыр-бас дүкеніндегі үстел деген сөзінен шыққан.

Жәрменкелер тауар айырбастаудың кенеюіне септігін тигізді. Оларды дамыту үшін билеушілер түрлі жеңілдіктер (соның ішінде, жол салығын уақытша төлемеуге мүмкіндік) берді. Жәрменкелер сауда орны болып қана қоймай, халық сейілдері мен мерекелері өткізілетін орталықтар да болып тұрды. Онда кезбе артистер музыка орындап, өлең айтты, сахналық ойын-сауық көрсетті. Айналадағы ауылдардан келген халық үшін осынау ойын-сауықтар, фейерверктер жылына бір рет-ақ болатын көңілашар шара болып саналды.

Жәрменке – көтерме сауда орны, түрлі елдердің көпестері қатысатын, тауар сатуға және айырбастауға арналған жер.

Орта ғасырларда бөрінен әйгілі жәрменкелер Францияның солтүстік-шығысындағы **Шампань графтығында** (орталығы – Реймс қаласы) өткізіліп тұрды.

Сауданың дами түсуі нәтижесінде Еуропада әр түрлі елдердің көпестері жиналып, ақшаларын айырбастайтын орындар – **биржалар** пайда болды.

Биржа сөзі Брюгге қаласындағы «**Бурсе**» қонақүйі жанындағы көпестер жиналатын жердің атынан шыққан.

Биржалар Брюггеде – 1409 жылы, Антверпенде – 1460 жылы, Лионда – 1462 жылы пайда болған.

Сөйтіп, XI–XV ғасырларда қолөнер мен сауданың дамуына байланысты Еуропада базарлар, банктер, биржалар пайда болды.

1. Левант теңіз сауда жолын және ол байланыстырып тұратын мемлекеттер мен қалаларды картадан көрсет.
2. Солтүстік теңіз сауда жолдары жайында нелерді есте сақтап қалдың?

3. Орта ғасырлық қалалар үшін базарлар мен жәрменкелердің маңызы қандай болды?
4. Банктер мен биржалар қалай қалыптасты?

§ 17. АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРЫ

60-сурет. Дели.
Оңтүстік мұнара.
XIII ғасыр.

Орта ғасырлық қалалар. Шығыс елдері орта ғасырлардың дамыған кезеңіне әр түрлі уақытта өтті. Бұл жағдай әрбір елдегі өндірістің өрлеуі түрліше дәрежеде болғанымен айқындалады.

Алғашқы кезде әкімшілік орталығы немесе әскери қала болып құрылған орта ғасырлық қалалар қолөнер мен сауданың дамуына байланысты өте тез өсті.

Азиядағы ең үлкен қалалар: **Чаньянь, Лоянь, Ханьчжоу, Камакура, Киото, Осака, Дели, Бағдат, Бұхара және Самарқанд** болды. Мұнда мектептер мен кітапханалар ашылды, ғалымдар, ақындар, суретшілер, музыканттар шығармашылықпен шұғылданды. Азиядағы қалалар мемлекеттің жерінде құрылды, сондықтан, еуропалық қалалардан айырмашылығы, олар феодалдарға қарсы күрес жүргізген жоқ.

Азияның ең ірі мемлекеттерінің бірі – Қытайда орта ғасырлық қалалардың пайда болуы мен өсуі IX–XIII ғасырларға тура келеді. Қытайдағы қалалар императорға бағынышты болды.

Басқыншылық соғыстар қалалардың дамуына кедергі жасады. Мәселен, Үндістан және ондағы қалалар орта ғасырларда жатжұрттық басқыншылардың өте көп шабуылына ұшыраған болатын. Тынымсыз соғыстар Үндістан қалаларын дамытуға бөгет болды.

Жапониядағы орта ғасырлық қалалар будда ғибадатханалары маңында, байланыс орны мен жол үстінде, теңіз бойында, бекіністердің айналасында пайда болды. **Хейянь** қаласы 1177 жылы өрттің салдарынан қирады. Бұрынғы қалпына келтірілген соң бұл қала **Киото** деп аталып, елдің астанасына айналды. Көп жыл бойы **Киото** Жапонияның экономикалық, діни және мәдени орталығы болып келді.

Қалалар өмірі. Азиядағы қалалар да өздеріне тән даму жолын басып өтті. Қытайда XI ғасырда-ақ қала құру ісі жоғары деңгейге шыққан-ды. Император мен шонжарлар салтанатты сарайлар салдырды. Елде ағаштың тапшы болғандығынан құрылыс ісінде қыш, кірпіш, тас кеңінен қолданылды.

Батыс Еуропамен салыстырғанда Қытайдың ірі қалаларында тұрмыстық қызмет көрсету ісі жөнге салынған еді. Халық қыш құбырлар арқылы ауыз сумен қамтамасыз етілді, қаланы қоқыс-қалдықтардан тазалау, өрт сөндіру істері ойдағыдай жүргізілді.

Азия қалаларының Еуропамен салыстырғандағы халқы едәуір көп болды. Мәселен, Қытайда орта ғасырларда-ақ халық тығыз өмір сүрді. XVI ғасырда **Пекинде** 1 млн, **Нанкинде** одан да көп адам тұрды. Иранның **Исфахан**, **Шераз** қалаларында 200 мыңнан астам адам жасады. Өмір Темір патшалығының астанасы — **Самарқант** XIV ғасырдың аяғы — XV ғасырдың басында өркен тауып, әлемге танылды.

61-сурет. Бұхара аркасы.

Орта ғасырлық ақындар мен философтар Самарқандты «*сайқали ройи замин*», яғни жер жүзінің көркі, жарқыны деп бейнеледі. Шығыс дүниесінде **Бұхараның** да лайықты орны бар, Ислам дінінің, сондай-ақ мәдениеттің, сауда мен қолөнердің орталықтарының бірі ретіндегі оның данқы бүкіл әлемге жайылды.

Орта Азияның мұсылман елдеріндегі қалалар жалпы жоспар бойынша құрылды: қаланың ортасында — **арк**, яғни қала әкімі тұратын орын, оған таяу жерде — **шахристан**, яғни халық тұратын думанды көше болды. Қаланың айналасында **рабат** болды, онда қолөнершілердің қыстақтары мен шағын базарлары орналасты. Шығыстың үй жасау ісіндегі негізгі құрылыс материалдары тас пен қыш болды. Билеушілер мен байлар өз сарайларын, үй-жайларын піскен қыштан, мәрмәрдан, ал кедейлер — саз балшықтан құрды. Кедейлердің үйлері мықты да берік болмады, сондықтан оларды жиі-жиі жөндеуге тура келді. Сондай үйді мирасқа қалдырғанда оны бұзып, орнына жаңасын салатын.

Қолөнер. Шығыстың қолөнершілері жібек маталардың, әшекей заттардың көбін шет елдерге сатуға арнап өндірді.

Қолөнершілік цехтар Азия мен Солтүстік Африкада да қалалармен жарыса пайда болды. Алғашқы кезде Шығыстағы қала халқы салық төлеуден босатылды. Уақыт өткесін саудагерлер де түрлі салықтар төлей бастады. Араб халифатында, Жапонияда, Қытайда шеберлер мен саудагерлерден алынатын салықты цех ақсақалдары жинап отырды.

62-сурет. Жонка.

Қытайда әрбір шебер нақты бір цехтың мүшесі болуға тиісті еді. Қолөнердің ең маңызды салалары Қытайда өте жоғары дәрежеде дамыды. Мәселен, тек қытайлықтар 600–700 адам және ауыр жүк сыйдыра алатын үлкен кемелер — **жонкалар** құрастыра білді.

Ұлы Жібек жолының қиылысында орналасқан Орта Азия қалалары транзит (тасымалдау) сауда орталықтары

болды. Шетелдік көпестер Самарқанттың қағазы мен матасын, Ғыждуанның қыш құмыра бұйымдарын, сондай-ақ тамаша шеберлердің киім-кешегі мен матасын жоғары бағалайтын.

Орта ғасырларда зерлі және жібек маталарымен, жүннен тоқылған кілемдерімен ирандық шеберлердің атағы шықты. Иранға барған көпестер болаттан жасалған құрал-саймандар, мыс пен күмістен істелген ыдыс-аяқ сатып алатын.

Сауда. Араб халифаты, Тан империясы, Дели сұлтандығы сынды орталықтанған ірі мемлекеттердің тууы сауданы мол табыс көзіне айналдырды. Қиыр Шығыстан бастап Жерорта теңізіне дейін созылып жатқан аумақтағы сауда тек керуен жолдары арқылы ғана жүргізілген емес. Араб, үнді, қытайлық көпестердің ондаған кемелері Парсы шығанағы мен Қызыл теңіз арқылы жүзіп жүрді. Африканың Азиямен экономика тұрғысынан салыстырғанда артта қалғаны, ондағы үздіксіз соғыстар, континентті шикізат, тұз, алтын, піл сүйегі, дәмділіктер, ішінара құлдар көзіне айналдырды.

Азиядағы базарлар халықтың көптігімен, әрі у-шуымен көзге түсіп тұрды. Орта ғасырлық базарлар көбінесе қала дарбазасына таяу жерде орналасты. Қаланың ішінде кішкене базарлар болды. Орта Азиядағы және Ирандағы ірі базарлар бірнеше сауда қатарларына бөлінді. Әрбір қатар белгілі түрдегі тауармен айналысатын көпестерді яки белгілі бір кәсіппен шұғылданатын қолөнершілерді бірлестіретін. Бағдат, Ишбилия (Севилья) және Гарнота (Гранада – Испания) қалаларында алғашқы орта ғасырларда-ақ мердігерлік базарлар болған.

Шығыс базарларында қолөнершілердің шеберханалары, дүкендері де болды. Кейде көшпелі базарлар да ұйымдастырылды. Оған кезбе көпестер, жан-жақтағы ауыл-қыстақтардың өз өнімдерін сатуға мұқтаж болған халқы жиналатын.

63-сурет. Азиядағы базар.

Жапонияның орта ғасырлық қалалары: Нара мен Хейян – будда ғибадатханаларына таяу манда; Отсу – қиылыстарда және керуен жолы бойында; Хуого, Сапаи қалалары – теңіз жағалауында; ал Нагойя қаласы бекініске жақын жерде салынған.

1. Картадан Азия мемлекеттерінің орта ғасырлардағы ірі қалаларын көрсет.
2. Азия және Еуропа қалаларының пайда болуы мен кемелденуінде қандай ортақтық бар?
3. Азия қалаларының өмірі туралы нелерді оқыдың? Әңгімелеп бер.

§ 18. Орта Ғасырлардағы Христиандық

Діннің Еуропаға жайылуы. Христиан діні IV ғасырдан бастап герман тайпалары арасында да жайылды. Франктар королі Хлодвиг христиан дінін V ғасырдың аяғында қабылдаған болатын. Англия мен Ирландиядағы монастырьлардан жетіліп шыққан қажымас-талмас дін қызметкерлері Еуропаның ең алыс түпкірлеріне барып, ондағы халықтарды христиан дініне кіргізді.

Киев Русі мен Болгария X ғасырдың аяғында христиандықтың православие тармағын Византиядан қабылдады.

Христиан діні Еуропаға IV ғасырдан тарала бастаған.

Шіркеудің бөлінуі. Рим империясының Батыс Римге және Шығыс Римге бөлінуі шіркеудің де бөлінуіне әкелді. Франк королінің көмегімен Италияда 756 жылы Рим папалары мемлекеті – **Папа облысы** құрылды. Ал Византия шіркеуі бұрыннан мемлекетке басын иген, Константинополь патриархының басқаруындағы діни ұйым болып қалды.

Шығыс Еуропадағы болгарларды шоқындыру кезінде туған жанжал христиан дінін ресми түрде: **ба-**

тыс католик («бүкіл әлемдік») және **шығыс православиелік («нағыз дұрыс дін»)** шіркеулеріне бөлінуіне соқтырды. XI ғасырдың орта шенінен бастап рим-католик және грек-православие шіркеулері дербес әрекет жасап келеді. Батыста діни уағыздар латын тілінде, ал шығыста – грек тілінде жүргізілді. Егер католик шіркеуі барша дінбасыларының үйленуіне тыйым салған болса («**целебат**»), православиелік шіркеуде тек монахтар ғана жанұя құра алмады.

Шіркеу мен мемлекет. Еуропада V ғасырда жарыққа шыға бастаған феодалдық қатынастар шіркеуге де таралды. Егістік жерлердің үштен бір бөлігі храмдар мен монастырьлар қолына жиналды. Мемлекеттік салықтардан босатылған ол жерлерде шіркеуден жерді жалға алған 100 мыңдаған тәуелді шаруа еңбек етті.

Бұдан тыс христиан шіркеуі халыққа ұшыр (өнімнің 1/10) салығын төлетті. Халық оған қоса жас баланы шоққындырғаны, неке қиғаны, өлген адамға дұға оқығаны үшін де ақы төлеп отырды. Шіркеуге түскен пайданың талай бөлігі Рим папасының қазынасына жіберілді. Католик шіркеуі күнәларды кешіру туралы жарлықтар – **индунгельциялар** (латынның «рақымшылық» деген сөзінен шыққан) сату есебінен де байыды.

Еуропадағы шіркеу мемлекеттің маңызды бір ұйымына айналып, оның саяси-экономикалық ісіне араласты, сот міндетін атқарды. Шіркеу қолданған жазаның ең ауыры **интердикт** болды, яғни елде уақытша сыйынуға және той-мереке өткізуге тыйым салынды.

Католик шіркеуі өзінің күш-қуатының шырқау шыңына **Иннокентий III** папаның (1198–1216) тұсында жетті. Оның: *«Ай өз сәулесін Күннен алғанындай, король өкіметі өз нұрын папалықтан алады»*, – деген сөздері іс жүзінде қолданылды. Рим папасы герман, француз, ағылшын билеушілерін **интердикт** арқылы тәубаға келтіріп отырды. Өз үкімін халыққа зорлап міндеттеген кезде папа дін басыларына сүйенді.

Тұңғыш монастырьлар IV ғасырда құрылды. Дін басылары бос уақытында каллиграфиямен шұғылданды. Ал кейбіреулері жақын мандағы мектептерде балаларды оқытты.

64-сурет. Аутодафе.

Еретиктерге қарсы күрес. Шіркеуге және оның іліміне қарсы адамдар **еретиктер** (гректің «діннен безгендер» деген сөзі) деп аталды. Олар салтанатпен өткізілетін шіркеу ғұрыптарын теріске шығарып, қарапайым шіркеу идеясын жақтады. Еретиктерге қарсы күресу үшін шіркеу соты — **инквизиция** (латынша — «тергеу») құрылды. Христиан шіркеуінің жауларын іздеп тауып, оларды жазалап отырған инквизиция **Григорий IX** (1227–1241) папаның заманында өз күшінің шырқау шыңына жетті.

Инквизицияның әрекеті әсіресе Испанияда кең өріс алды. Мұнда өлімге ұшыраған айыптыларды отқа өртеу — **«аутодафе»** (португал тілінде — «сенім» немесе «дін ісі») де қолданылды.

1. Еуропада христиан діні ресми түрде қашаннан танылып, тарала бастады?
2. Католик және православие шіркеулерінің пайда болу себептерін көрсет.
3. Орта ғасырлардағы шіркеудің рөлі қандай болды?
4. «Индульгенциямен сауда жасау» дегенді қалай түсінесіңдер?
5. Инквизиция деген не және ол кімге қызмет етті?

§ 19. КРЕСТ ЖОРЫҚТАРЫ

Крест жорықтары. Крест жорықтары — Батыс Еуропа феодалдарының Таяу Шығыстағы басқыншылық және тонаушылық соғысы болды. Бұл жорықтар **1096–1270 жылдар** аралығында өтті. Шіркеудің мақсаты шығыстағы жерлерді басып алу арқылы өз ықпалын күшейту болды.

XI ғасырдың аяғындағы Шығыста қалыптасқан жағдай крест жорықтарын жүргізуге қолайлы болды. Салжұк түріктері Кіші Азияны түгелдей дерлік басып алған болатын. Ол жерден Батыс елдерінің зияратшыларын Палести-

наның қасиетті орындарына, аңыздарға қарағанда, Иса пайғамбар жерленген Иерусалим қаласына апаратын жолдар өтетін. Ал **Иерусалим** бес ғасырдан бері дерлік мұсылмандар қолында еді. Жергілікті билеушілердің және халықтың зияратшыларға бөлген көңілі жаман болмаса да, XI ғасырдың аяғында басталған мұсылман билеушілерінің арасындағы соғыстар христиандардың зияратын барған сайын қауіпті шараға айналдыра бастады.

65-сурет. Урбан II папаның Клермон қаласында крест жорығына шақыруы.

Византия императоры Рим папасымен тіл табыса алмаса да, христиандар дұшпандарымен күресу үшін жауынгерлер сұрап, өз назарын Батысқа аударды. 1095 жылы Францияның оңтүстігіндегі Клермон қаласында шіркеу жиналысына – соборға жиналған мыңдаған дін басылары, рыцарьлар және қалың халық алдында **Папа II Урбан** сөз сөйледі. Ол Иерусалимдегі «пайғамбардың табытын» мұсылмандардан азат етуге шақырды. Папа жорыққа шыққандардың барлығының күнәсін кешіруге, өлгендердің рухын жұмаққа – «құдайдың тағына» түсіруге уәде берді. Сондай-ақ **II Урбан** «қасиетті жердің» байлықтары мен құнарлылығын да ескертіп өтті. Палестинада *«сүт пен бал су болып ағатынын, Иерусалим – жердің кіндігі, құнарлы жері бар жұмақтай өлке»* екенін айтты.

Халық тобыры осы сөздерді «Құдайдың еркі осы!», «Құдайдың тілейтіні де осы!» сияқты айғай-ұйғаймен қарсы алып, матадан «бұттың», яғни «крестің» бейнесін қиып, өз киімдеріне тігіп алды. Сондықтан да жорыққа қатысушыларды «крестілер», ал жорықтарды «крест жорықтары» деп атады.

Шіркеу жиыны – III ғасырдан бастап христиан шіркеуінің теориялық және практикалық басқару мәселелерін шешу үшін шақырылатын жоғарғы дін басыларының құрылтайы.

66-сурет. Крест жорықтарына қатысушылар.

Католик шіркеуі жорыққа қатысқандарға біраз жеңілдіктер беретінін, мәселен, шаруаларды қарыздарынан босатып, олардың жанұяларын өзінің қорғауына алатынын жариялады.

Крест жорықтарына қатысушылардың мақсаты мен міндеттері. Шаруалар крест жорықтарына қатысу арқылы өздерінің ауыр тұрмысынан құтылып, Шығыста мал-дәулетке және бақытты өмірге жетуден үміттенді. Крестілердің көпшілігін әдеттегідей рыцарьлар құрады, олар көбінесе онша бай болмаған жанұялардан шыққан болатын. Майорат жүйесіне, яғни мирастың жанұяның тұңғыш ұлына қалдырылатыны себепті, кенже ұлдары ата-аналарынан қалған мирастың үлкен бөлігінен дәмеленбесе де болатын еді.

Осындай жағдайда рыцарьлар өздеріне атақ-абырой және байлық тілеп, жолға шықты. Шығысқа қарай жорыққа герцогтар, графтар, тіпті корольдар мен императорлар да аттанды. Олардың өз алдына қойған мақсаты – жаңа жер иеліктерін алу және ондағы тұрғындарды бағындыру болды. Сондай-ақ крест жорығына қатысу олардың абырой-беделін арттыратын еді.

Жорыққа әскерлер мен көпестер де шықты, олар Шығыс тауарларымен сауда жасау арқылы тез байып кетеміз деп ойлады. Крест жорықтарына қатысушылар тек пайданы

ойлады десек қате болар. Нақты табыс олардың бойында «пайғамбардың табытын» мұсылмандардан азат ету — қасиетті іс екендігіне сеніммен астасып жатты.

1. Крест жорықтары дегеніміз не? Олардың шығу себептерін көрсетіндер.
2. Католик шіркеуі крест жорықтарын қандай мақсаттарға пайдалануды көздеген?
3. Католик шіркеуі неліктен крест жорықтарын ұйымдастырушыға айналды?
4. Рим папасы II Урбан крест жорықтарына қатысқандарға қандай уәде берді?

§ 20. АЛҒАШҚЫ КРЕСТ ЖОРЫҚТАРЫ

Бірінші крест жорығы. Бірінші крест жорығына қатысу үшін Францияның, Италия мен Германияның түрлі облыстарынан келген рыцарьлар жиналды. Олар жақсы қаруланған, қажетті азықпен, ақшамен жабдықталған еді. Император **I Алексей** Византия астанасы Константинопольде 1096 жылдың күзінен бастап жинала бастаған рыцарьларға вассалдық сертін қабылдатты. Оның мағынасы бойынша Таяу Шығыста құрылмақ болған христиан мемлекеттері Византияға саяси тұрғыдан тәуелді болуға тиіс еді.

Жорық Сирия мен Палестинада крестілердің өз мемлекеттерін құрумен бітті. Олардың ішіндегі **Иерусалим корольдығы** крестілердің басты мемлекеті болды. Крестілер **Иерусалимді** басып алған кезде тек жоме мешітінің өзінде-ақ 10 мың мұсылманды өлтірді. Яһудилер өз синагогасында (храмында) өртеніп кетті. Қырығын кезінде көптеген әйелдер мен балалар да қаза тапты. Рыцарь қалалықтың үйіне баса-көктеп кіріп, оның есігіне өзінің қалқанын ілді; бұл — үй бүкіл мүлкімен жаңа қожайынға қарайтындығы жөнінде белгі еді.

67-сурет. Арабтардың рыцарьлармен шайқасы.

68-сурет. Крестілердің Иерусалимді қоршап алуы.

Таяу Шығыстағы крестілер. Еуропадан келе жатқан рыцарьлар легі христиандарға жаулап алынған жерлерді 200 жыл бойы дерлік өзінде қалдыруға мүмкіндік берді.

Крестілер Таяу Шығыста жергілікті шаруаларды басыбайлылыққа түсірді. Жаңа қожайындар өнімнің 1/3 бөлігін салыққа ала бастады. Оған қосымша халық корольға, христиан шіркеуіне де салық төлеуге міндетті болды. Мұның нәтижесінде жергілікті халық басқыншыларды жек көрді және оларға қарсы талай көтеріліс жасады. Крестілер арасындағы өзара қырқыстар, айналадағы мұсылман билеушілердің қысымы да барған сайын күшейе түсті. Батыс феодалдары жат, өзіне жау елде үнемі қауіп-қатерде болды.

Діни-рыцарьлық ордендер. Палестинада ұйымдастырылған діни-рыцарьлық ордендердің монахтар ордендерінен айырмашылығы үлкен болды. Егер Батыста қарапайым монахтардың ең басты жұмысы ғибадат пен еңбек етуден тұрса, діни-рыцарьлық орден мүшелерінің негізгі міндетіне соғысу жатты. Олар некелеспеуге, кедейлікте жасауға, шіркеуге сөзсіз бағынуға және көрге кіргенше қарумен христиан дінінің дұшпандарына қарсы күресуге ант берген болатын.

Алғашқы діни-рыцарьлық орден — **госпитальерлер** ордені болды. Кейде оны **иоаниттер** ордені деп те атады. Мұсылмандар Палестинаны қайтарып алған соң, орден әуелі Родос аралына, ал бірнеше ғасыр өткесін Мальтаға көшіп, жайғасты.

Екінші рыцарьлық орден, алғашқы кезде Иерусалимге келе жатқан зияратшыларды қорғау үшін құрылған **тамплиерлер** ордені деп аталды. Ол орден Иерусалимдегі рыцарлар жайғасқан төбешіктің атымен аталды.

Тамплиерлер садаға мен сыйлық алудан тыс, өсімқорлықпен де шұғылданды. Еуропада олардың байлығы жөнінде аңыз әңгімелер таралды.

Үшінші ірі діни-рыцарьлық орден Әулие Бибі Мариямға бағышталды. Ондағы рыцарьлардың көбі германиялық болғаны үшін оны **Неміс** (латынша — **Тевтон**) ордені деп атады.

69-сурет. Госпитальер. 70-сурет. Тамплиер. 71-сурет. Тевтон рыцары.

Екінші және үшінші крест жорықтары. Мұсылман билеушілері крестілерді шығыстан әрі оңтүстік жақтан қыспаққа алуда еді. Олармен күресу үшін Еуропа феодалдары екінші крест жорығын жасады. Екінші крест жорығы XII ғасырдың орта шенінде болды. Оған Францияның королі өз әскерімен қатысты. Бірақ бұл жорық сәтсіз аяқталды.

Көп ұзамай мұсылмандар күшті мемлекет құрды. Египеттің билеушісі **Салохиддин Аюби** 1187 жылы крестілерді Иерусалимнен қуып шықты. Бұл оқиға Еуропада 3-ші крест

жорығын (1189–1192) ұйымдастыруға әкелді. Дегенмен Германия императоры, Франция королі, Англия королі қатысқан бұл жорық та сәтсіз белды.

1. Неліктен Византия императоры Алексей I крестілі-рыцарьлардан ант ішуді талап еткен?
2. Алғашқы крест жорығына қатысушылар Таяу Шығыста негізін қалаған мемлекеттерді картадан көрсет.
3. Діни-рыцарьлық ордендер қандай мақсатпен құрылған?
4. Жаулап алынған аумақтардың халқы не себепті крестілерге дұшпандық көзқараста болған?
5. Үшінші крест жорығының себептерін әңгімелеп бер.

§ 21. КЕЙІНГІ КРЕСТ ЖОРЫҚТАРЫ

Төртінші крест жорығы (1202–1204). XII ғасырдың аяғында папа **Иннокентий III** жаңа крест жорығын ұйымдастыруға кірісті.

72-сурет. Крестілердің Венеция көпестерімен кездесуі.

Крестілер Палестинаға теңіз арқылы өтпек болып, Византиямен келісім жасап, 85 мың күміс маркаға тең ақша төлеуге міндеттенді. Келісілген ақшаның 1/3 бөлігін дерлік төлей алмаған крестілер жорықтың басынан-ақ саудадағы ең басты бәсекелесі – Византияға қарсы ұрыс бастауға мәжбүр болды. Соғыс бастау үшін інісінің қолымен тақтан құлатылып, көзі ойылған **Исаак II Ангелдің** тақ - тәжін қайтару сылтау болды.

Төртінші крест жорығына қатысқан рыцарьлар әскері Константинопольдің түбінен шықты. 1204 жылы крестілер Константинопольге шабуыл жасады. Жиырма мыңдық әскер жарты миллион халқы бар қаланы басып алды. Іргесі салынғаннан бері Константинополь қаласы бірінші рет дұшпанның олжасына айналды.

Латын империясы (1204–1261). Латындар (византиялықтар крестілерді осылайша атайтын) Византияның қираған үйіндісіне Латын империясын құрды.

Латындар басып алынған аймақтарда өздерінің тәртіптерін орната бастады. Бұл мемлекетте де Батыс Еуропадағыдай рыцарьлар бекіністері бой көтерді. Константинополь патриархы тағына католик дін қызметшісі отырды, шаруалар жеке басымен рыцарьларға тәуелді болып қалды. Византияны жаулап алған рыцарьлардың көбі елдеріне қайтып кетті. Латын империясында қалған рыцарьлар өздерінің темірдей еркі және ұйымшылдығы арқасында билікті қолында ұстап тұрды. Дегенмен жергілікті гректердің табанды қарсылығына байланысты латындар Византия жерлерін толығымен мойынсұндыра алмады. Латын империясының өзі де көп өтпей бірнеше ұсақ князьдықтарға бөлшектеніп кетті.

Византияның тіктелуі. Латындарды тез арада қуып жібереміз деген византиялықтардың арманы босқа кетпеді. Бағындырылған халық крестілерді жек көрді, ал латындар бір-бірімен келісе алмады.

Бір күні никеялықтардың әскери бөлімшесі латындарды «қорқыту» үшін Константинопольге келді. Ол кезде латындардың әскері никеялықтарға қарсы теңізден шабуылдауға кетіп, қаланы қорғаусыз қалдырған еді. Константинопольдегі гректер никеялықтар әскерінің жақындағанын естіп, қуанышын жасырмайды. Олардың жәрдемімен никеялықтар қалаға кіріп, астананы оңай ғана басып алды. Артына тез қайтқан латындар қаланы қолдан жібергенін түсінді. Никеялықтармен күресте жеңілген латындарға кемелеріне шығып, Еуропаға оралудан басқа шара қалмады. Никея императоры **Михаил VIII Палеолог** 1261 жылғы 15 август күні Константинопольге салтанатты түрде кіріп келді. Византия империясы осылайша қайта қалпына келтірілді. Византия енді дүниенің ең күшті елінен оншалықты үлкен емес грек еліне айналып қалды.

74-сурет. Крестілердің Константинопольге кіріп келуі.

Крест жорықтарының аяқталуы мен салдары. XIII ғасырда жүргізілген бірнеше крест жорықтары Таяу Шығыстағы жағдайды өзгерте алмады. Франция королі **IX Людовиктің** 1269–1270 жылдары жүргізген сегізінші жорығы соңғы жорық болды. Көп ұзамай крестілердің Шығыстағы иеліктері біртіндеп мұсылмандардың қолына қайтты.

Крест жорықтары аяқталуының негізгі себебі Батыс Еуропа елдерінің ішінде XIII ғасырдың аяғынан басталған өзгерістер болды. Өндірістік күштер өсті. Ормандар оталып, егістік жерлерге айналдырылды. Ауыл халқының жері жоқ бір бөлігі өсіп келе жатқан қалаларға көшті. Король өкіметінің күшеюі, елді орталықтандыру саясаты рыцарьларға король әскерінің құрамында қызмет етуге мүмкіндік берді. Көпестер тыныш жолмен сауда жүргізудің зор артықшылығы бар екеніне тағы бір рет көз жеткізді.

Крест жорықтары өзінің негізгі мақсатына, яғни Шығыста күшті христиан мемлекеттерін құру мақсатына жете алмады. Оған қатысқан 100 мыңдаған адам қаза тапты, мол қаржылық зиян шекті.

Дегенмен Еуропа феодалдары Шығыстың шарықтаған мәдениетімен танысып, тұрмыс салтын күрт өзгертті. Еуропа елдерінде салықтарды өнімнен емес, ақшалай алу өсті. Кейбір феодалдар басыбайлы шаруаларды төлем есебіне еркіне босата бастады.

1. Сенің ойыңша, 4-крест жорығының бұрынғы жорықтардан айырмашылығы неде?
2. Неліктен крестілердің Византияда құрған Латын империясы ұзақ өмір сүрмеді?
3. Соңғы крест жорықтарының, жалпы алғанда, бұл соғыстардың өз мақсатына жете алмауының себептерін айт.
4. Крест жорықтары Еуропа мен Азия үшін қандай нәтижелерге және қандай салдарларға әкелді?

IV ТАРАУ. ЕУРОПАДА ОРТАЛЫҚТАНҒАН МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚҰРЫЛУЫ

§ 22. ФРАНЦИЯДА ОРТАЛЫҚТАНҒАН МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Король өкіметі. Бұрынғы Батыс Франк корольдігі біріне-бірі тәуелсіз үлкенді-кішілі ондаған князьдықтарға бөлініп кетті. Князьдықтар мирасқа қалдырылғанда тағы да бөлінетін, әулеттік некелердің нәтижесінде қолдан-қолға өтетін. Корольдің жеке меншік иеліктері (домені) солтүстікте Парижден — оңтүстікте Орлеанға дейін орналасқан еді. **Нормандия, Бургундия, Бретань, Аквитания** герцогтарының әрбірінің корольға қарағанда жері де, халқы да көбірек еді. Ал король доменінде оған бас иеген феодалдар берік бекіністер құрып, жайғасып алған болатын.

74-сурет. Нормандиядағы д'Е бекінісі.

Домен (латын тілінде «доминиум» — иелік) — король, герцог, граф, барондардың тәуелді шаруалардың еңбегін пайдаланып, өндеп отырған жер иеліктері.

Король **VI Людовик XII** ғасырдың бас кезінде өз доменінде тәртіп орнатуға әрекет жасады. Король өз дегенін істейтін барондардың бекіністерін бұзып, оларды бағындырды. **VI Людовиктің** ісі оңға айналып, ұлын Аквитания герцогының жалғыз мұрагеріне үйлендіруі корольдік жерлерін одан әрі ұлғайтты.

Облыстар арасындағы еңбек бөлінісі. X—XI ғасырдан бастап Францияда ауыл шаруашылығы, қолөнер мен сауданың өсуі байқалды. XII ғасырда игерілген жаңа жерлерде шаруалар тәуелділігі жойылып, салықтардың бір бөлігі ақшалай төленетін болды. Мұның нәтижесінде шаруалар өндірілген

өнімнің белгілі бөлігін сату үшін базарға шығара бастады. Франциядағы феодалдар өз жерлерін мұралық жалға бере бастады. Бұл шара шаруаның жерге деген қатынасын дұрыс жағына өзгертті.

Облыстар арасындағы еңбек бөлінісі күшейе түсті. **Нормандия** — темір, тұз өндіруге, жылқы мен ірі қара өсіруге, **Шампань** мен **Бургундия** — шарап жасауға, зығыр талшығынан бөз тоқуға, **Фландрия** — жүннен мата өндіруге мамандандырылды. Көпестер ол өнімдерді Шампань жәрменкесіне алып барды. Нәтижесінде осы өнімдер бүкіл елге таралды. **Париж** бүкіл солтүстік-шығыс Францияның қолөнері мен саудасының ең үлкен орталығы болып қалды. Еңбек бөлінісінің өсуі арқасында облыстардың жекеленуі аяқталды. Сауда оларды бір-бірімен байланыстырып қойды. Облыстар арасындағы экономикалық байланыстарды дамыту мұқтажы феодалдық бытыраңқылықтың жойылуын талап етті.

Облыстар арасындағы еңбек бөлінісі — әрбір облыстың өндірістің не ол, не бұл саласына мамандандырылуы.

Елді біріктіру жолындағы күрес. Қалалардың өсуіне байланысты жаңа қоғамдық тапқа жататын адамдардың — **қалалықтардың** саны көбейе түсті. Ал қалалықтар табы феодалдардың озбырлығына шек қоя алатын, күшті король өкіметінің жақтаушысы болды. Корольді ұсақ және орта феодалдар да қолдады. Олар графтар мен герцогтардың қыспағынан арылу жолында өз армандарын күшті король өкіметімен байланыстырды. Осындай жағдайда орталықтандыру үдерісіне тек ірі діни және зиялы феодалдар ғана қарсы шықты.

Франция королі **II Филипп** Англия королі **Иоанн**мен бірлесіп, ағылшындардың **Нормандиядағы** жер иеліктерін қайтарып алу үшін күрес бастады. «**Ағылшын тәжінің маржаны**» деп саналатын **Нормандия** XIII ғасырдың басында қайтарып алынды. Көп ұзамай елдің оңтүстігіндегі **Тулуза графтығы** да король иеліктеріне қайтарылды. Сөйтіп,

король Франциядағы ең күшті феодалға айналып қалды. Корольдің жер иеліктерінің кеңеюі жалпы мемлекеттік басқару ұйымдарын: Король кеңесін, Жоғарғы сотын және Қаржылық басқармасын құрумен аяқталды. Король **ІХ Людовик** өз иеліктерінде феодалдардың өзара қырқысқан соғыстарына тыйым салды. Король соқтырған алтын және күміс теңгелер Францияның барша облыстарында өту құқығын алды. Герцогтар мен графтардың соғып шығарған 40 түрлі ақшасы бірте-бірте ығыстырылды. Бұл шара сауданы жеңілдетті.

Сөйтіп, Франция орталықтанған мемлекетке айналды. Король өкіметі елдің бүкіл аумағын өзіне бойсұндырды.

Орталықтанған король өкіметі — елдің бүкіл аумағының бірыңғай король өкіметіне бағынуы.

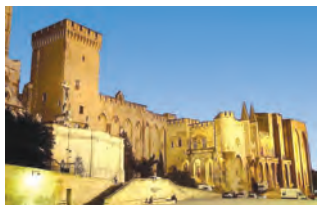
1. Шаруаның жерге деген қатынасын дұрыс жағына өзгерткен қандай шара?
2. Мемлекеттің орталықтандырылуынан мүдделі таптарды атап көрсет.
3. Облыстар ортасындағы еңбек бөлінісі мен мамандандыру нелерді талап етті?

§ 23. БАС ШТАТТАР

Филипп IV және Папа. Францияның орталықтандырылуын жалғастырған Филипп IV (1285–1314) өз билігін жүргізудің басында Шампань графтығын, Лион облысы мен қаласын король доменіне қосып алды. Оның кейінгі әрекеті елдің солтүстік-батысында ірі сауда-қолөнершілік қалаларын бірлестірген Фландрияны алуға бағыттады.

IV Филипп Еуропадағы билеушілер арасында бірінші болып үлкен жерге иелік етіп отырған шіркеуден салық төлеуді талап етті.

Рим папасы **VIII Бонифаций** (1294–1303) дін басыларынан Франция короліне салық төлеуге тыйым салудан

75-сурет. Авиньондағы папа ордасы.

тыс, IV Филипптен Фландрияға қарсы соғысты тоқтатуды талап етті. Франция королінің Папаның еркіне бойсұнбағанына жауап ретінде VIII Бонифаций IV Филипптің шіркеуден аласталғанын салтанатты түрде жариялауға дайындала бастады.

Бас штаттар. Мұның жауабына Франция королі 1302 жылы үш сословие өкілдерін: дін басыларды, дворяндар мен қалалықтарды шақырып, оларға папамен қақтығысты талқылауды ұсынды. Францияда бірінші және екінші сословиелер салық төлемеген. Ал үшінші сословиеден негізінен бай қалалықтар ғана шақырылған.

Бас штаттар (жалпы сословиелер) – Франциядағы жоғарғы таптық-өкілдік мекеме.

Дворяндар (аксүйек шонжарлар) – феодалдар тобының айрықша құқығы бар бөлігі. Артықшылықтар мирасқа қалдырылып, ұрпақтан-ұрпаққа өтті.

Кең жұртшылықтың көмегіне сүйене отырып, IV Филипп папаға қарсы әрекет бастап, толық жеңіске жетті. Франция архиепископы папа етіп сайланды. Авиньон француз королінің иелігіне кірмесе де, оның мұндағы ықпалы, әрине, күшті болатын. Оның заманында папа резиденциясы Римнен Францияның оңтүстігіндегі Авиньон қаласына көшіріледі. Папалардың Римге оралуына 70 жыл дерлік қажет болды. Бұл жылдар (1309–1377) Рим шіркеуі тарихында «папалардың Авиньон тұтқыны» деген атпен жазылып қалды.

IV Филипп бастаған «тамплиерлер ісі» де Еуропада үлкен дау-дамайға себеп болды. 1307 жылы орденнің көптеген мүшелері және ұлы магистрі тұтқынға алынды. Орденнің шексіз байлықтары жөніндегі қауесеттер оның басына бәле болды. «Авиньон папасынан» рұқсат алынып, тамплиерлердің мал-дәулеті тәркіленді. Олардың көбін азаптап, қинап, отқа өртеді. Ұлы магистр 1314 жылы өлім жазасына кесілді.

Сөйтіп, XIV ғасырда Францияда сословиелік монархия, яғни сословиелер өкілдеріне сүйенетін, орталықтанған мемлекет қалыптаса бастады.

1. Король Филипп пен Рим папасының ортасындағы келіспеушіліктің себептерін айт.
2. Аттары әйгілі шонжарлар сословиесі туралы нелерді білесің? Орта ғасырларда біздің мемлекетіміздегі нақ осындай тап қалай аталған?
3. Бас штаттарды біріктірудің негізгі мақсаты не еді?
4. Филипп IV үшін “тамплиерлер ісінің” не қажеті бар болатын?

§ 24. ЖҮЗЖЫЛДЫҚ СОҒЫСТЫҢ БАСТАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІ

Жүзжылдық соғыс және оның себептері. Англия мен Францияның арасында XIV ғасырдың 30-жылдары басталған соғыс (1337–1453) үздік-создық жүз жылдан астам уақытқа созылып, тарихта «**жүзжылдық соғыс**» деп аталды.

IV Филипп өлгеннен кейін көп ұзамай тақтан үміті бар еркек ұрпақ қалмады. X ғасырдан бері жалғасып келе жатқан Капетингтердің мұрагері етіп Валуалар әулеті танылды. Алайда ағылшындар королі **III Эдуард**, яғни IV Филипптің қызынан туған немересі, барша валуаларға қарағанда таққа отыруға өзінің көбірек құқығы бар екенін жариялады.

Мұрагерлік жөнінен талас қару күшімен шешіле бастады. Франция королі 1337 жылы ағылшындардың елдің оңтүстік-батысындағы Аквитания жерлерін өз қарамағына алғанын жариялады. Мұның жауабына Эдуард III Францияға қарсы соғыс бастады.

Соғыстың барысы. Англия мен Франция арасындағы соғыс тез арада жалпыеуропалық проблемаға айналды.

76-сурет. Жүзжылдық соғыс жауынгерлері.

77-сурет. Пуатье маңындағы соғыс.

Рыцарьлар Еуропаның барлық түпкірлерінен келіп, не ағылшындарға немесе француздарға қызмет етуге кірісті. Ағылшындар 1340 жылы Францияның теңіз флотын жеңіп, құрлықта шабуылға кірісті. Алғашқы ірі шайқас 1346 жылы **Креси** маңында болды, онда франциялықтар жеңіліске ұшырады. Ағылшын әскерлерінің тәртіптілігі, сан жағынан басым болуы, ұқыпты дайындалғандығы соғыстың бастапқы кезеңінде-ақ Англияның үстемдігін қамтамасыз етті. Ерікті шаруалардан құралған атқыштар жасағы да жеңіс келтірген факторлардың бірі болды. Ағылшын жауынгерлері корольдан жалақы алып отырған әскери қолбасшылардың бұйрықтарын мүлтіксіз орындайтын. Ал француз әскерлері рыцарьлардан тұратын жеке-жеке жасақтардан құралды, сондықтан әрбір рыцарь тәуелсіз әрекет етті. Олардың бірыңғай басқаруы және әскери тәртібі болмады.

1356 жылы Францияның сан жағынан екі есе үлкен әскері Англия шаһзадасы **Эдуардтың** жасағының ізіне түсіп, Пуатье маңында оған жетіп алды.

Эдуард француздарға егер өзі мен әскерін өткізіп жіберсе, барша олжа мен тұтқындарды, қолға түсірілген бекіністер мен қорғандардың бәрін беруге дайын екендігін білдірді. Бірақ Франция королі шаһзададан өз орынбасарларымен бірге тұтқынға түсіп, қамауға алынуға көнуін талап етті. Ақырында Эдуардтың соғысудан басқа амалы жоқтығына көзі жетті.

Француздардың соғыс барысында әлі де келісілмеген әрекет жасауы олардың ең таңдаулы рыцарьларының жойылып кетуіне себеп болды. Франция королі **Иоанн Сакский** және оның ұлы **Филипп** тұтқынға түсті.

Жакерия көтерілісі. Жүзжылдық соғыс барысында салықтардан әсіресе шаруалар көп азап шекті. Әйтсе де қожайындар былай дейтін: *«Байғұс Жактың мойны жуан, не салсаң да көтере береді»*. Қарапайым шаруаға қатысты қолданылатын **Жак** лақабы кейінірек көтерілістің атауына айналды.

Францияның Бове округінде 1358 жылғы мамыр айында басталған шаруалар көтерілісі тарихта **Жакерия** деген атымен мәлім. Көрші облыстарға да таралған бұл көтеріліске 100 мыңға тарта адам қатысты. Көтерілісшілердің ұраны «**дворяндардың бірін қалдырмастан қыру**» еді. Бұған олардың шаруаларға келтірген ауыр езгісі себеп болды. Көтерілісшілер феодалдардың камалдарын қиратты, салық құжаттарын, тізімдерін өртеді. Көп ұзамай феодалдар бірлесіп, **Гильом Каль** басшылығындағы көтерілісті басты. Көтерілістің әлсін-әлі қайталануынан үрейі ұшқан феодалдар ақша төлету арқылы шаруаларды жеке басының тәуелділігінен босатуды жеделдетті.

1. Жүзжылдық соғыстың негізгі себептері неде болған?
2. Франция қосындары соғыстың бастапқы кезеңінде неліктен жеңіліске ұшыраған?
3. Алғашқы кезеңде шайқастар болған жерлерді картадан көрсет.
4. Жакерия: көтерілістің себептері мен маңызы туралы әңгімеле.

§ 25. ФРАНЦИЯДАҒЫ АБСОЛЮТТИ МОНАРХИЯ

Жүзжылдық соғыстың жалғасы. Англияның Францияға ұсынған 1360 жылғы бітім шарты бойынша, ел аумақтарының 1/3 бөлігі ағылшындарға өтті. Франция королі **V Карл** әскери реформа жүргізіп, күшті зеңбірекшілер жасақтарын және соғыс флотын құруға кірісті. Бірыңғай қолбасшылық енгізіп, оның өкілеттігін кеңейтті. Осы лауазымға тағайындалған **Дьюгеклан** ірі шайқастарға қатыспай-ақ, кішірек шайқастар арқылы барша жерлерді дерлік ағылшындардан азат етті. Бірақ соғыстағы жеңістер көпке созылған жоқ.

78-сурет. Карл V
Дана.

Ағылшындар король сарайындағы келіспеушілікті пайдаланып, 1415 жылдың күзінде өз әскерлерін Нормандияға түсірді. **Азенкур** шайқасында француз әскерлері тағы да талқандалды. Елдің жартысы Англияның қолына өтті, шіркеу мен дін басылар корольдің өкіметін мойындамады. Бургундия герцогы да ағылшындар жағына шығып кетті. Оның көмегімен ағылшындар Париж қаласын басып алды.

1420 жылы жасалған бітімге сәйкес, Англия королінің Франция мәлікесінен туылатын ұлы бірлескен Англия мен Францияның королі болады деп көрсетілді. Француз королінің баласы биліктен айырылды. Жүзжылдық соғыстың сипаты өзгеріп, ағылшын әскерлерімен күреске қалың бұқара көтерілді.

Орлеан қызы. Ағылшын әскерлері Орлеанға шешуші шабуылға әзірленіп жатқан кезде Карлдың қабылдауына қарапайым шаруаның қызы, 16 жасар **Жанна Д'Арк** келіп, оны француздардың сөзсіз жеңіске жететініне көндіреді. Жаннаға рыцарьлар жасағы берілді, ол Орлеанға көмекке аттанып бара жатқан әскерге қосылды. Бірнеше күннен кейін ағылшындар құрған бекіністер талқандалып, қала қоршаудан босатылды. Осы оқиғадан кейін Жаннаны «**Орлеан қызы**» деп атай бастады. Оның ерлігінен рухтанған француздар басқыншыларға қарсы күресін барлық жерде бастады.

79-сурет. Жанна Д'Арк VII Карлдың тәж кию рәсімінде.

Француз корольдары таққа отырғызылып келген қала – **Реймсте** Карлдың тәж киюге мүмкіндігі пайда болды. Карл VII (1422–1461) Францияның королі болып қалған соң, оның елдегі және Еуропадағы абырой-беделі артты.

Жанна Д'Арктің даңқы король сарайы қызметкерлерінің қызғанышын оятты. 1430 жылы **Компъен** қаласының түбінде болған шайқаста

бургундықтар Жаннаны тұтқынға алып, ағылшындарға сатты. Франция королі батыр қызды құтқару үшін ештеңе де істемеді. Шіркеу соты ержүрек қызды өлім жазасына кесті. 1431 жылы 30 майда Руан қаласы алаңында Жанна Д'Аркті отқа өртеді.

Соғыстың аяқталуы. Жаннаның ерлігі француздардың отаншылдық сезімін күшейтіп, азаттық соғыста шұғыл бұрылыс жасады. Ағылшындардың бірінен соң бірі болған жеңілістері 1453 жылы келісім-шартын жасаумен аяқталды. Олардың қолында бір ғана **Кале** порты қалды.

Бұл жеңіс король өкіметін күшейтті. Корольдің тұрақты әскері құрыла бастады. Салықтардың уақтылы жиналуы арқасында мемлекеттің табысы молайды.

Орталықтандырудың аяқталуы. VII Карл өлгеннен кейін таққа отырған ұлы **Людовик XI** (1461–1483) өз саясатын **Бретань** және **Анжу** герцогтарын бағындырудан бастады. Мұның жауабына ірі феодалдар «**Қоғам бақыты одағын**» құрды. Людовик оның бастығы – **Карл Бургундский**ге қарсы табысты соғыс жүргізіп, Бургундияның батыс бөлігін Францияға қосып алды.

Францияның оңтүстігіндегі **Прованс облысы** Марсель портымен бірге 1481 жылы корольдің қарамағына өтті. Францияның орталықтандырылуы Людовиктің мұрагері – **VIII Карлдың** 1491 жылы Бретань герцогының қызына – **Аннаға** үйленуімен аяқталды.

XV ғасырдың аяғына таман бүкіл Франция бір орталыққа түгелдей бағындырылды.

1. Картадан Францияның XI–XIV ғасырлардағы жерлерін тауып көрсетіндер.
2. Францияның XV ғасырда, XI ғасырмен салыстырып қарағанда, күшті ел болғанын мысалдар негізінде дәлелдеп беріндер.
3. 1420 жылғы шарт бойынша Францияда қандай өзгерістер туды?
4. Халық-азаттық қозғалысының және Жанна Д'Арктің жүзжылдық соғыстағы орнын бағаландар.

§ 26. АНГЛИЯДА ОРТАЛЫҚТАНҒАН МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Нормандар басқыншылығы. Англиядағы король өкіметінің әлсіздігі оны даниялықтардың тонаушылық аясына айналдырды. Англ-сакстар бұған қарсы ХІ ғасырдың 40-жылдарында көтеріліс көтергенде, оларға Францияның солтүстігінде орналасқан Нормандияның герцогы жәрдемге келді. Алайда көп ұзамай ол көмектің риясыз болмағаны анықталды.

80-сурет. Гастинге шайқасы.

Нормандия герцогы **Вильгельм**нің әскерлері 1066 жылы Англияға келіп түсті. **Гастинге** шайқасында нормандардың салт атты рыцарьлары ағылшындардың жаяу әскерлерін қоршап алды. Англия королі **Гарольд** және оның жасағы теңіз шайқаста қаза тапты. Нормандия герцогы король тағын иемденіп, **Вильгельм I** деп аталды.

Феодалдық қоғамның біржолата орнауы. Вильгельм жергілікті феодалдар — англ-сакстардың жерлерін тартып алып, рыцарьларына бөліп берді. Ұсақ және орта жер иелері өз меншіктерін сақтап қалды. Елді өз тізгінінде ұстап тұру үшін күшті король өкіметі қажет болды. Вильгельм фео-

далдардың бәрін корольға адалдыққа ант беруге мәжбүрледі.

81-сурет. Лондон. Тауэр бекінісі.

Корольдың аса ірі жер иеленушіге айналуы, сондай-ақ иеліктерінің түрлі облыстардағы жерлерін барондарға тарту етуі Франциядағыдай тәуелсіз графтықтардың құрылуына бөгет жасады. Нормандтар басқыншылығы Англияда феодалдардың шаруаларды езуін күшейтті.

Нормандиялықтар өз өкіметін нығайту мақсатымен Англия бойлап көптеген қорғандар салдырды. Олардың ең әйгілісі — Лондондағы **Тауэр**, ол қазір де бар. Англ-сакстардың көтеріліске жиі шығу қаупі барондардың король айналасында бірігіп, топтасуына әкелді. Жаулап алынған елдің экономикалық қуатын білу үшін Вильгельм Еуропада тұңғыш рет 1086 жылы Англияның барлық жеріне және халқына санақ жүргізді. Санақ жүргізушілердің сұрақтарына тек шындықты айту, жауап беру жөнінен ант бергізу халық ортасында тізім парақтарының «**Үрейлі сот кітабы**» деген ат алуына себеп болды.

Барондар езгісіне шек қою үшін графтықтарда англ-сакстардың жергілікті соты сақталып қалды. Ел графтықтарға бөлінді, олардың әрқайсысына корольдың өкілі — **шериф** тағайындалды.

Шаруалар көтерілісі Англияда XII—XIII ғасырларда күшейді. Олардың бір бөлігі өз мырзаларынан қашып, ормандарда жасады. Қашқындар бірігіп, феодалдарға, епископтарға, шенеуніктерге, король судьяларына шабуыл

жасады. XIV ғасырда халықтың ауызекі шығармашылығының сүйікті қаһарманына айналған **Робин Гуд** байлардың қас жауы, езілген еңбекші халықтың қорғаушысы болып бейнеленді.

82-сурет. Робин Гуд.

Генрих II билігі (1154–1189) тұсында Англияда қаржылық және әскери реформалар жүргізілді. Барондарға әскери қызмет орнына қазынаға «**қалқан қаржысын**» төлеуге рұқсат етілді. Бұл – корольға тұрақты жалдамалы әскер құруға мүмкіндік берді.

«**Ұлы азаттық хартиясы**». Үшінші крест жорығына қатысушы Арыстанжүректі Ричард I-дің інісі **Иоанн** билеген кезде (1199–1216) көтерілістер кең етек жайды. Өз күшіне сенген король күнәкар болып саналған барондардың иеліктерін тартып алды, вассалдарынан көп төлем талап етті. Бұл ақыр аяғында бәрін корольға қарсы етіп қойды.

Барондар рыцарьлар мен қалалықтардың көмегіне сүйеніп, 1215 жылдың көктемінде бүлік шығарды. Астана Лондон тұрғындары көтерілісшілерге қала қақпаларын ашып берді. Король «**Ұлы азаттық хартиясы**» деп атаған құжатқа қол қоюға мәжбүр болды.

Хартияның негізгі баптары барондар мен дін басылардың мүддесін қорғады. Король шіркеудің еркін сайлауларына іззет көрсету, вассалдардан әдеттегіден көбірек төлем алмау, барондарды тұтқындамау және жер иеліктерінен айырмау туралы шарттарын қабылдады.

Жарлық 63 баптан тұрды, рыцарьлар мен шаруаларға да бірсыпыра жеңілдіктер берді. Мәселен, олардан белгіленгеннен көбірек қызмет пен төлем алуға тыйым салынды. Құжатта ерікті кісілерді корольдің лауазымды адамдары озбырлығынан және қосымша айыппұл төлетуден қорғауға уәде берілді. Алайда бұл уәде іс жүзінде сақталмады.

Англия парламенті. Англиядағы бірінші парламент 1265 жылы шақырылды. Оның құрамына барондардан тыс, дін

басылар, әр графтықтан екі рыцарь, әр ірі қаладан екі өкіл енді. XIV ғасырда парламент екіге – **лордтар палатасы** мен **қауымдар палатасына** бөлінді. Лордтар палатасында корольдің арнап шақырған шонжарлары, епископтар, аббаттар кеңесті. Ал қауымдар палатасына рыцарьлар мен қалалықтардың өкілдері қатысты.

83-сурет. Вестминстер сарайы, қазіргі Ұлыбритания парламенті орналасқан ғимарат.

Парламент — француздың «парле» — «сөйлеу» деген сөзінен шыққан.

XIV ғасырдан бастап парламент салықтарды бекітуден тыс, заң шығару мен қабылдауға қатысу құқығын да қолға енгізді.

1. Нормандия басқыншылығының Англия үшін маңызды болғанын сипатта.
2. Англия мен Франциядағы феодалдық қоғамдардың құрылу өзгешеліктерін салыстырып, айырмашылықтарын анықтандар.
3. «Ұлы азаттық хартиясы» дегенді сен қалай түсінесің?
4. Англия парламенті туралы әңгімелендер.

§ 27. ОРТА ҒАСЫРЛАР СОҢЫНДАҒЫ АНГЛИЯ

Жүзжылдық соғыс кезіндегі Англия. Жүзжылдық соғыс Англияның экономикасына да үлкен зиян келтірді. Король **II Ричард** елде 1377 жылы жеке бас салығын күшке енгізді. 1380 жылы жеке бас салығы 3 есе асырылды. Салық жинаудағы қиянаттар Англия халқының ашу-ызасын туғызды.

84-сурет. Уот Тайлер көтерілісі.

Кедей дін басылар мен монахтар ортасынан халық уағыздаушылары өсіп шықты. Халық арасында ерекше сүйіспеншілікке бөленген **Джон Боллдың** өз уағыздарында: *«Адам Ата жер жыртып, Хауа Ана жіп иірген кезде дворянин болған кім?»* — деп, жазғыра айтқан сөздері ауылқыстақтарда қайта-қайта айтылатын. Джон Болл барлық адам тең, ал жер сонда еңбек ететін адамға тиісті дегенді осылайша дәлелдейтін. Оны архиепископтың бұйрығы бойынша тұтқынға алды.

Уот Тайлер көтерілісі. Көтеріліс 1381 жылдың мамыр айында салық жинаушылардың әділетсіздігіне бола басталып, тез арада Англияның көп бөлігін қамтыды. Көтерілісшілер тарапынан азат етілген Джон Болл оған басшылық еткендердің бірі болды. Шаруалардан құралған көтерілісшілер

қаңылтыршы Уот Тайлердің басшылығымен астанаға қарай аттанды. Лондондықтар көтерілісшілерге қала қақпаларын ашып берді. Олар король кеңесшілерінің, танымал шонжарлардың үйлерін өртеді. Айыпты деп табылған шонжарларды дарға асып, өлтіре бастады.

Жас король II Ричард көтерілісшілермен келіссөз бастауға мәжбүр болды. Кездесу кезінде қабылданған «**Майл Энд**» бағдарламасына сәйкес, король шаруалардың жеке бас тәуелділігін жоюға, еркін сауда жүргізуге рұқсат беруге, жер салығын азайтуға ризалығын берді. Корольмен кездескеннен кейін көтерілісшілердің көбі үйлеріне кетіп қалды. Дегенмен олардың кедей бөлігі бұған қанағат етпей, Лондонда қалып қояды да, корольмен жаңа келіссөз жүргізу үшін Смитфильдке барады. Жаңадан жазылған бағдарламада феодалдар тартып алған жайлаулар мен ормандарды қайтару, храмдардың жерін тәркілеп, шаруаларға бөліп беру, халықтың тең құқықтығын қамтамасыз ету сияқты талаптар бар еді.

Кездесу кезінде Уот Тайлер король кеңесшілерінің біреуімен жанжалдасып қалып, төбелесте жараланады да, қаза табады. Абыржып қалған шаруаларға «сендердің барша талаптарың орындалады» деп уәде беріп, оларды қаланы тастап кетуге көндіреді. Бірақ көтерілісшілердің артынан жіберілген жасақ олардан аяусыз кек алады.

Көтеріліс сәтсіз аяқталса да, оның ықпалымен Англияда шаруалардың еңбек міндеттемелері жойылды. Тәуелді шаруалар XV ғасырдың ішінде ақысын төлеп, азаттыққа қол жеткізді. Салықтар ретке салынды.

XV ғасырдағы Англия. Жүзжылдық соғыстан кейінгі Англияның тарихында «**Қызыл және ақ гүлдер**» (1455–1485) делінген соғыс болып өтті. Онда халықтың $\frac{1}{4}$ бөлігі, ал аксүйек феодал шонжарлар – барондардың бәрі дерлік қырылып кетті. Тақ үшін Йорктерге қарсы Босфорт маңында болған шешуші соғыста (1485 жыл) **Ланкастерлер** әулеті

85-сурет. Генрих VII
Тюдор.

жеңіп шығып, өзі құптаған **Генрих Тюдорды** Англия тағына отырғызды.

Генрих VII Тюдор (1485–1509) заманында король өкіметі едәуір күшейді. Корольдің бұйрығы бойынша соғыстарда қырылып кеткен нормандиялық шонжарлардың орнына лордтар палатасына енген жаңа англ-сакс шонжарлары оның сенімін ақтауға ұмтылды. Қауымдар палатасына шақырылған рыцарьлар мен қалалықтар да корольдің енгізген заңдарын бекіте отырып, оған жаңа салықтар жинауда көмектесіп отырды.

1. Жүзжылдық соғыс кезеңіндегі Англияның ішкі жағдайы туралы не айта аласындар?
2. Уот Тайлер көтерілісіне соқтырған себептер жайлы әңгімелендер.
3. Ланкастерлер мен йорктар әулеті соғыстарының Англия саяси тарихындағы маңызы неде?
4. Генрих VII Тюдор Англияда қандай саясат жүргізді?

§ 28. ГЕРМАНИЯ

Елдің шаруашылығы. XII ғасырда Германияда өндіргіш күштер өсе бастады. Ну ормандар оталды, батпақтар құрғатылып, егістік жерлерге айналдырыла бастады. Еңбек құралдарының жетілуі астық өнімділігін арттырды. Дәнді дақылдардан тыс май шығару, бағбаншылық, жүзімшілік дамыды.

Ауыл шаруашылығының дамуы қалалардың пайда болуымен тікелей байланысты болды. **Кельн, Вормс, Франкфурт, Ульм, Нюрнберг, Аусбург** қалалары қолөнер мен сауданың ірі орталықтарына айналды. Германия қалалары көршілес Франция, Нидерландия, Италия, Венгрия, Балқан түбегі елдерімен тығыз сауда жүргізді. Неміс қолөнершілері өндірген шұға мен бөз, металдан жасалған құрал-сайман, бұйымдар басқа өлкелерде де жоғары бағаланды.

Саяси даму. Штауфендер әулетінің ең мәшһүр өкілдерінің бірі – **Фридрих I Барбаросса** (1152–1190) болды. Бастапқыда Фридрих өзінің басқыншылық жоспарын крест жорықтары арқылы байып кеткен Италия қалаларына бағыттады.

Бұған Милан мен Ломбардияның бірнеше қалалары ғана қарсы шықты. 1158 жылы Ронкаль жазығында шақырылған сейм (кенес) императордың Италиядағы өкіметін шектелмеген деп таныды. I Фридрихтің Болоньядан шақыртқан ең білгір құқықтанушылары оған қызметке түсіп, заңдар жинағын құрастырған болатын. Бұл заңдар жинағында Фридрих I *«жердегі тірі заң»* деп табылды.

Осындай жағдайда Ломбардия қалалары Милан басшылығымен басқыншыларға қарсы ереуіл көтерді. Оны басу барысында Милан халқы сегіз күн ішінде қаланы тастап кетуге міндетті деп көрсетілді. Милан XII ғасырдың 60–70 жылдарында қайта қалпына келіп, жаңа соғысқа әзірлене бастады. 1176 жылы **Леньяно** соғысында Лига әскерлері император рыцарьларының күлін көкке ұшырды. Сонда **Фридрих I** Солтүстік Италиядағы қалаларға **коммуна** – еркін болу құқығын беруге мәжбүр болды.

Иннокентий III Германияның саясатына өз ықпалын тигізген Рим папасы болды. Ол бәріне дерлік ұмыт болған Барбароссаның 18 жасар немересін әуелі герман князьдарына 1212 жылы король деп мойындатуға қол жеткізді. Арадан сегіз жыл өткесін папаның қолдауына ие болған **II Фридрих** император деп жарияланды.

II Фридрих императорлығының 20 жылдан астамын Италияда, Сицилия корольдығында өткізді. Оның сарайында араб, византия және яһуди ғалымдары жина-

86-сурет. Фридрих I Барбаросса.

87-сурет. Рим папасы Иннокентий III.

88-сурет. Фридрих II.

латын. Фридрихтің өзі араб және грек тілдерін білді, латын және итальян тілдерінде шығармалар жазды. Оның Палермодағы сарайы араб халифаларының сарайын еске түсіретін. Император Шығыс музыкасы мен билерінің, әдебиеті мен поэзиясының, шығыстық сәулет өнерінің қадірлеушісі болды. Шығыс билеушілерінің кейбірімен достасып жүрді.

Император елді аралаған кезде үстінде айдаушылары мен жауынгерлері бар пілдер оған ере жүрді. Пілдердің артынан түйелерді, жолбарыстарды, арыстандар мен барыстарды жетелеп жүрді. Халықта осынау шеру күшті әсер қалдыратын. II Фридрихтің кеңсесіндегі құжаттардың әсемдігі соншалықты, оған бүкіл Еуропаның әуесі келді. II Фридрихтің «*Құстармен аң аулау*» туралы жазған туындысы оның бұл саланы жетік білетін адам болғанын дәлелдеп, қазіргі күнге дейін сақталып келеді. Император бірнеше мектептің және Неапольдағы университеттің негізін қалаушы болып табылады. Бұл университет шіркеу немесе қала кеңесі тарапынан емес, императордың бұйрығымен ашылған бірінші университет болды.

Замандастары II Фридрихтің әдеттен тыс қабілеті мен ерік-жігеріне таң қалып, оған «Әлемнің қайраты» деген ат қойған болатын.

II Фридрих өлгеннен кейін папаның жақтаушылары штауфендер әулетінің барша өкілдерін тактан шеттетуге тырысқан.

Германияда 20 жыл бойы император мүлде сайланбады. Князьдар 1273 жылы жиналып, таққа **Рудольф Габсбургті** отырғызды. Бірақ тақта көп жыл бойы отыру үшін Габсбургтерге **Люксембургтер** әулетімен күресуге тура келді. Сөйтіп Габсбургтердің 369 жылдық императорлық билігі тек 1437 жылы басталды.

Германияда Саксониялықтар, Франкониялықтар, Штауфендер, Люксембургтер, Габсбургтер әулеттері билік құрған.

Герман қалалары. Неміс князьдары – крестілі рыцарьлардың Балтық бойына жасаған шапқыншылығы Германияның солтүстігіндегі қалалардың өсуіне жол ашты. Бұл қалалар XIV ғасырдың ортасына қарай **Ганза одағына** бірлесті. Одақ тек экономикалық мәселелермен немесе саудамен айналысып қана қоймай, XIV ғасырдың 70-жылдары Солтүстік теңіздегі сауда бәсекелесі – Дания корольдығына күшті тойтарыс берді.

Ганза одағынан тыс, Германияның оңтүстігі мен батыс бөлігіндегі қалалар да орта ғасырларда жақсы өсті. Дунайдың жағалауын бойлай орналасқан, 90 қаланы бірлестірген **Швабия одағы** Италия қалаларымен тығыз байланыста болды. **Аусбург, Ульм, Нюрнберг** қалалары шұға мен бөз шығаруда, металдан бұйым, қару-жарақ жасауда жетекші орынға ие болды.

Германия қалалары Ганза және Швабия сауда одақтарына бірікті.

Батыстағы Рейн өзені бойында орналасқан **Кёльн, Вормс, Страсбург** қалаларында металл шығару, шұға тоқу дамыды. Бұл қалалар Нидерландия, Франция, Италия елдерімен сауда жүргізді.

1. Германияның (қасиетті Рим империясының) дамыған орта ғасырлардағы шаруашылығын сипатта.
2. Жазусыз картаға Германияның қалаларын түсіріп, олар жөнінде дереккөздерден, интернеттен алған мәліметтеріңді баяндап бер.
3. Фридрих I Барбаросса жөнінде жинаған мәліметтеріңді әңгімеле.
4. Император Фридрих II-ні замандастары неліктен “Әлемнің қайраты” деп атаған? Оның қызметінен үзінділер келтір.

§ 29. РУСЬ КНЯЗЬДЫҚТАРЫ

Феодалдық бытыранқылық. Русь князьдықтары бытыранқы және бір-бірімен қантөгіс күрес жүргізген күйде еді. Бұны пайдаланып қалған қыпшақтардың шабуылдары жағдайды одан әрі шиеленістіріп, кейбір князьдардың қыпшақтармен одақтасып, көрші князьдарға қарсы жорықтар жасаған жағдайлары да болып тұрды.

Ақыры князьдардың көбі осынау жағдайдан шығу, өзара қырқыстарға шек қою туралы ойлана бастады. Киев князы **Ярослав Данышпанның ұлы – Владимир Мономахтың** 1097 жылы Любеч қаласындағы князьдардың бірінші съезін шақыруы да негізінен сол өзара соғыстарға шек қоюға арналған болатын. Жиналыстың «*әркім өз жеріне қожалық етсін*» деген шешімі өзге князьдықтарға қарсы басқыншылықтардың тоқтатылуын көздеген еді.

97-сурет. Любечтегі съезд. Владимир Мономахтың Киев князы Святополкпен кездесуі.

Сол кездерде Киев князының беделі төмендеген болатын. Ол бұрынғысынша орыс жерлерін өз ұлдарына қалауынша бөліп беру құқығынан бас тартуға мәжбүр болды. Сөйтіп Киев Русі саяси бытыранқылық сатысына көшті.

XII ғасырдың ортасында өзара қырқыстар күшейді. Русьте ол кезде тәуелсіз 15 князьдық болды. Батухан басқыншылығы қарсаңында олардың саны 50-ге жетті.

Новгород республикасы. Новгород Киевпен байланысын үзген бірінші князьдық болды. XI ғасырда құрылған Новгород кейініректе тек Русь жерінде ғана емес, Еуропада да ірі колөнер мен сауданың орталығына айналды.

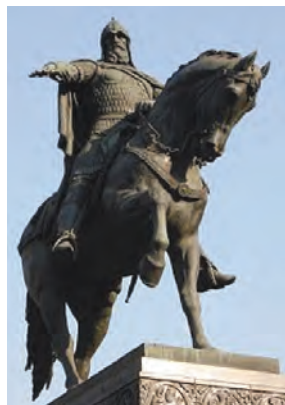
Дәстүр бойынша XI ғасырда Новгород князы орнына Киев князының тұңғыш ұлы отырды. Бірақ біраз жыл өткесін жергілікті боярлардың ықпалы күшейді де, олар князь билігіне шек қоя бастады. Сөйтіп Новгород — боярлар республикасына айналды.

Новгородтықтардың 1136 жылғы вечесі Мономахтың немересі **Всеволод Мстиславичті** князьдық тағынан шеттетіп, зынданға тастауға үкім шығарды. Нақ сол кезден қала біржолата феодалдық республикаға айналды. Новгородтың саяси өміріндегі басты орын халық вечесі сайлаған қала әкімінің, сайланатын «қала думасының» және епископтардың қолына көшті.

Владимир-Суздаль князьдығы.

Мәскеу. Жергілікті боярлардың орталық өкіметке қарсы жүргізген күресі XII–XIII ғасырларда **Киев, Галич-Волынь, Владимир-Суздаль** князьдықтарында да байқалды. Владимир Мономахтың ұлы — **Юрий Долгорукий** XII ғасырда Волга мен Ока өзендері алабындағы жерлерді басқаратын еді. Бұл князьдықта XI–XIII ғасырларда **Ростов, Суздаль, Ярославль, Владимир** сияқты қалалардың негізі салынды. Князь Долгорукийдің 1147 жылы Киевті жеңген жеңісінің құрметіне құрылған **Кучково** қорғаны кейінірек Мәскеу деп аталды. Юрий Долгорукийдің ұрпақтары Владимир князьдығын **Иван Грозный** заманына — XVI ғасырдың ортасына дейін басқарды.

Владимир-Суздаль князьдығы мен Мәскеу қаласы XIV ғасырда Русь жерлерін біріктіруге негіз болды.

90-сурет. Мәскеу. Юрий Долгорукийге орнатылған ескерткіш.

1. Сеніңше, Русьтегі феодалдық бытыранқылықтың себебі неде?
2. Орыс князьдықтарындағыдай саяси бытыранқылық тағы қайсы мемлекеттерде болды?
3. Новгород князьдығы неліктен тәуелсіздікке ұмтылған?

§ 30. ОРЫСТАРДЫҢ БАСҚЫНШЫЛАРҒА ҚАРСЫ КҮРЕСІ

91-сурет. Монғолдардың Орыс жерлерін жаулап алуы.

Монғолдардың Орыс жерлерін жаулап алуы. Шыңғысхан Орта Азияны және Иранның солтүстігін басып алғаннан кейін 1223 жылы монғол әскерлері орыс жерлеріне де баса-көктеп кірді. Олар әскери қулық жасап, салт атты жасақтардың қозғалуына қолайлы алаңға орыс әскерлерін шақырып, соңғы соғыста жермен-жексен қылды.

Шыңғысханның немересі **Батухан** 1237–1242 жылдары басқыншылық соғыстарын Шығыс Еуропада жүргізді. Оның әскерлері әуелі Орыс князьдықтарын, одан кейін Польшаны, жартылай Сербияны және Болгарияны жаулап алды.

Русьтегі феодалдық бытыранқылық монғолдарға қолайлылық келтірді, алдымен Волга бойының қалалары, 1240 жылы Киев басып алынды.

Басып алынған жаңа жерлерде Батухан **Алтын Орда** хандығын құрды. Оның алғашқы астанасы **Сарай Бату** Волга өзенінің төменгі ағысында, қазіргі Астрахань қаласының маңында болды.

Батухан бағындырылған халықтың салық пен төлемдерді тезірек төлей бастауы үшін **Ярославты** «князьдар ақсақалы» деп тағайындап, Владимир князьдығын басқаруға жарлық берді.

Монғолдар шапқыншылығы орыс мемлекетінің экономикасы мен мәдениетінің өрлеуіне кері әсер етіп, дамуын тежеді.

Орыстардың неміс және швед басқыншыларына қарсы күресі. Неміс феодалдары XIII ғасырдың басында Балтық бойында жасайтын **эст** және **лит** тайпаларымен күресіп отырды. Рим папасы крест жорықтары деп жариялаған бұл соғыстардың мақсаты ішінде жергілікті халыққа католик дінін қабылдату да болды. Неміс рыцарьлары эст жерлерін иемденіп алған соң, Новгород-Псков шекарасына жақындады. Неміс феодалдарынан кейін швед феодалдары да белсенділік көрсетті. Олар 1240 жылы 15-шілдеде Нева өзені бойындағы Новгород жерлеріне бастырып кірді.

Неміс рыцарьлары да Новгород-Псков князьдығының монғолдар назарынан тыс қалған бай жерлеріне көз аларта бастады. Неміс әскері 1240 жылы Псковты басып алды. Сол жылғы қыста неміс рыцарьлары Новгород шекарасына жақындады. Бұндай жағдайда Новгородты қорғауға тағы да Александр Невский басшылық етті. Суздаль князы әскерлерінің жәрдемімен ол Псковты және оның айналасындағы жерлерді азат етті. Шешуші шайқас 1242 жылғы апрельде **Чуд көлінде** болып, Александр Невский басшылығындағы орыстар неміс рыцарьларын тас-талқан етіп жеңді. Бұл шайқас Русь тарихында «Мұз қырғыны» деп аталды.

100-сурет. Александр Ярославич.

1. Монғолдардың Русь жерлеріне қай арадан өткенін картадан көрсетіндер.
2. Батухан орыс жерлерін қай жылы басып алды?
3. Новгород князы Александр Ярославич кімге қарсы күрес жүргізді?

§ 31. РУСЬ КНЯЗЬДЫҚТАРЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚТАНУ ҮДЕРІСТЕРІ

Орталықтандыру факторлары. Монғолдар шапқыншылығы салдарынан Русь жерлері көп шығынға ұшыраса да, экономиканың дамуы әсте тоқтап қалған жоқ. Орыс қалаларында қолөнер мен сауданың жандануы, әртүрлі облыстар арасындағы байланыстардың күшеюі, ауыл шаруашылығындағы өзгерістер — бұлардың бәрі Русь жерлерін біріктіруге септігін тигізді.

Сыртқы дұшпандарға, ең алдымен Алтын Орда хандығының езгісіне қарсы күрес те елдің бірігуіне жанжақты әсер етті.

Орыс жерлерінің бірігуі. XIV ғасырдың басында Владимир князьдығының **Тверь** және **Мәскеу** қалалары орыс жерінің жаңа орталықтары ретінде дами бастады.

93-сурет. Орыс князі Дмитрий Донской.

Алтын Орда ханының жарлығымен Русь жерлерінен салық жинау мәселесінде Тверь және Мәскеу князьдары арасында қатты күрес жүрді. Ақыры князьдардың бірсыпырасы монғолдар қолынан қаза тапты. Бұл күрес тек князь **Иван Калита** (1325—1340) тұсында біржолата Мәскеудің пайдасына шешілді. Мәскеу князьдары XIV ғасырдың ортасына қарай біраз күш жинады. Ондай күшпен енді тіпті Алтын Ордаға қарсы күресуге де мүмкін болды.

Алтын Орда да XIV ғасырдың ортасында саяси тартыстар кезеңіне түсіп қалды. Бұл кезең 20 жылға созылды.

Мәскеу князі **Дмитрий Иванович** 1378 жылы Волга өзені бойында монғолдарға қарсы соғыста алғашқы жеңіске жетті.

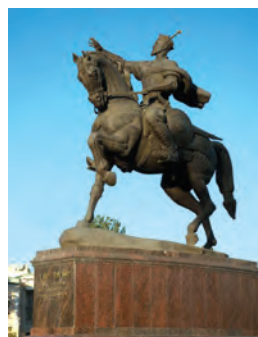
1380 жылдың қыркүйек айында князь Дмитрий әскерлері Дон өзені жағасындағы **Куликово алаңында** Алтын Орданың түменбасысы **Мамайдың** әскерін жеңіліске

ұшыратты. Жеңістің құрметіне Мәскеу князы **Донской** деген ардақты атаққа ие болды. Бірақ арадан екі жыл өткесін Токтамысхан Мәскеуге билігін тағы да орнатты.

Сайыпқыран Әмір Темірдің Алтын Ордадан үстем болуы, оның 1391 жылғы **Құндыздадағы**, 1395 жылғы **Тарақ** өзені бойындағы жеңістері Русь жерлерін және Шығыс Еуропа халықтарын монғолдар езгісінен азат етуде шешуші фактор болды.

Князь **Иван III** тұсындағы Мәскеу 1480 жылы Алтын Ордаға баж-жасақ төлеуден бас тартты. Сөйтіп орыс жерлерінде ұзақ уақытқа созылған монғолдар үстемдігі аяқталды.

94-сурет. Әмір Темір ескерткіші.

1. XIV ғасырдың басында орыс жерлерінің жаңа орталықтары ретінде қай қалалар өсе бастады?
2. Алтын Ордаға қарсы күресу үшін Мәскеу князьдығында қандай қолайлы жағдай пайда болды?
3. Куликово шайқасының маңызы қандай?

§ 32. ЕУРОПА МӘДЕНИЕТІ

Дүние жөніндегі ұғымдар. Бұл заманның адамдары үшін уақыттың мәнін таң, күн, кеш, түн сияқты ұғымдар құрады. Адамның өмірі тек қана жыл маусымдарының – қыс, көктем, жаз бен күздің алмасуымен белгіленді. Сонымен қатар халық өзінің әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлері мен ырымдарын сақтап келді.

Адам өмірінің орташа ұзақтығы көп болмады, 40 жастан кейін олар өздерін қарт деп санады. Балалар арасында өлім-жітім көп болды.

Қалалар мен сауданың дамуына байланысты адамдардың дүниені көруге мүмкіндігі пайда болды. Ал крест жорықтары еуропалықтарға әлемге терезе ашып берді.

95-сурет. Париж университетінде философиядан дәріс оқылуда. Ортағасырлық миниатюра.

96-сурет. Оксфорд университеті.

Саяхатшылар алыс елдерде жасайтын халықтардың әдет-ғұрыптары мен мәдениеті туралы қызықты мағлұматлар әкеле бастады.

Солардың бірі – венециялық көпес әрі саяхатшы **Марко Поло** болды. Ол өзінің «*Марко Поло кітабында*» Қиыр Шығыс пен Қытайда 1271–1295 жылдар ішінде бастан кешкендері мен көргендерін әңгімелейді.

Білімнің дамуы. Батыс Еуропаның мәдениеті XII–XIII ғасырдан бастап дами түсті. Қалалардың өсуі, колөнер мен сауданың өрлеуі, Византияның, Араб халифатының мәдениетімен танысу еуропалықтардың дүниетанымын, білім өрісін кеңейтті. Қалаларда жеке меншік және қала

кеңесі қаржысымен қызмет ететін мектептердің саны өсе түсті. Шіркеу мектептеріне қарағанда, осындай мектеп оқушылары дүнияуи білімдерді кеңірек әрі тереңірек меңгеріп алды. Ірі қалаларда XII ғасырда тұңғыш жоғары мектептер – **университеттер** ашыла бастады. Мәселен, **Болонья** мен **Парижде** ашылған алғашқы университеттер өз заманына лайықты жоғары білім беріп отырды. Ең ірі университет Парижде болды. Оның негізін қалаған король үйіне жақын дін қызметкері **Робер де Сорбон** еді. Корольдан арнаулы жарлық алған университеттер толық тәуелсіз болды.

XIII–XV ғасырларда университеттер Еуропаның барша дерлік елдерінде болды. Оларды папалар, епископтар, императорлар мен корольдар, князьдар мен қалалар ұйымдастырды.

Университет (латынның «университас» – «кешен, бірлік» деген сөзінен шыққан) – ғылымның әртүрлі бағыттары бойынша мамандар дайындайтын

жоғары оқу орны. Алғашқы университеттер XII–XIII ғасырларда Италияда (Неаполь, Болонья), Испанияда (Севилья, Валенсия), Францияда (Париж, Тулуза), Англияда (Оксфорд, Кембридж) құрылды.

Магистрлер және школярлар қауымдастықтары.

Университет – оқытушылар мен оқушылар қоғамы. Университетті оқытушылар – **магистрлер** басқарды. Университеттердің көптеген артықшылары болды және олар жергілікті әкімдерге бағынбады.

Атақты оқытушылардың лекцияларына (дәрістеріне) школярлар Еуропаның барлық түпкірлерінен келіп тұрды. Кейде Парижде 30 мыңға жуық студент жиналатын. Студенттердің оқуын бірдей топқа жататын школярлар одағы басқарды. Бағы бар студенттер қазіргі жатақханаға ұқсас **коллегия**ларда тұрды. Париждегі ең ескі коллегиялардың бірі – **Сорбонна**ның аты кейінірек университеттің атына айналды. Англия мен Франциядағы коллегиялар жаңа оқу орындары – **колледж**дердің негізін қалады.

Оқыту **факультет**терде жүргізілді, олардың әрқайсысын **декан** басқарды. Қауымдастық басында сайланған **ректор** немесе үкімет тағайындаған **канцлер** отырды.

Мектептер мен университеттерді дамыту барысында кітапқа деген сұраныс күшейді. Кітаптардың XII ғасырдан монахтар қолымен емес, қалаларда ашылған арнайы шеберхана шеберлерінің қолымен дайындалуына байланысты олар арزانдай бастады. Қағаздың XIV ғасырдан бастап кеңінен қолданылуы шығарылған кітаптардың санын одан әрі көбейтті.

Неміс инженері **Иоганн Гуттенберг** 1445 жылы кітап басу станогын ойлап тапты. Оның ашқан жаңалығы кітаптың жаппай таралуына әкелді.

Ғылымның дамуы. Оксфорд университетінің профессоры **Роджер Бэкон** (XIII ғасыр) білімдегі жетістіктерге тек ғылыми бақылаулар және тәжірибелер жолымен ғана

97-сурет. Роджер Бэкон.

жетуге болатынын дәлелдеді. Оның өзі оптика, физика, химия пәндеріне қатысты тәжірибелер жүргізді. Р. Бэкон өздігінен жүзетін кеме, сүңгуір қайық, ауада ұшатын аппарат құруға болатынын айтты. Оның қиыншылық пен қауіп-қатерге толы өмірі шіркеудің қудалауымен өтті.

Орта ғасырларда астрономия мен алхимия жақсы дамыды. Жұлдызшы-астрономдар аспан денелерінің қозғалысын үйреніп, келешекті алдын-ала болжауға тырысты. Корольдар, қолбасшылар, көпестер мен саяхатшылар қандай болмасын іске кірісер алдында олармен сөзсіз ақылдасты. Алхимиктер кез келген металды алтынға айналдыра алатын «сиқырлы тасты» іздеумен болды. Тәжірибелер жаңа химиялық қоспалар, қышқылдар, минералды бояулар алуға мүмкіндік берді. Астрологтар мен алхимиктер өз ізденістері барысында химиялық пешті, тазалайтын, айдайтын және сүзетін аспап-құралдарды ойлап тапты.

1. Ортағасырлық адамдардың дүние жөніндегі ұғымдары қандай болды?
2. Сеніңше, орта ғасырдағы адамдар неліктен ұзақ өмір сүрмеді?
3. Балалар мектептерде нені үйренді?
4. Университеттер туралы естеріңде қалғанын айтып беріңдер.
5. Тәжірибеге сүйенген білімнің дамуына не түрткі болды?

§ 33. ЕУРОПАДАҒЫ СӘУЛЕТКЕРЛІК, ӨНЕР ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ

Сәулет өнері. Алғашқы кезде үйлер мен бекіністер ағаштан салынды. XI ғасырға таман Батыс Еуропада құрылыс саласы да дами бастады. Құрылыста тас кеңінен пайдаланылды. Одан алғашқы храмдар мен монастырьлар бой көтерді. Ал құрылыс тастары болмаған Англия мен Польшадағы храмдар мен сарайлар күйдірілген кірпіштен

құрыла бастады. Франция, Италия, Германия сәулет өнерінде әуелде роман стилі басым болды.

Роман стиліндегі храм — сыртқы көрінісінен бекіністі еске түсіретін. Оның өзгешелігі сол, терезенің үстінгі жағы, храмға кіре берістегі ішкі күмбездер жарты шеңбер тәріздес аркалармен безендірілді. Германиядағы **Лаах** монастырында жайғасқан шіркеу (XI ғасыр) — роман стилінің жарқын үлгісі.

Дәстүрге сәйкес, қаланың ортасында ең көркем әрі алып ғимарат — шіркеу құрылды. Оның төңірегіндегі ғимараттар **готика стилінде** салынып, ол сәулет өнеріндегі роман стилін ығыстырып шығарды. Осындай стильмен құрылған ғимараттар өзінің биіктігімен көзге түсіп тұрды. Биік әрі сүйір күмбездер алып та ауыр күмбездің орнын басты. Готика стиліндегі ең мәшһүр ғимараттар Париждегі **Бибі Мариям храмы, Руан, Реймс және Шартр** (Франция) храмдары, Италиядағы **Милан** храмы болды.

98-сурет. Германия. Лаах монастыры. XI ғасыр.

Роман стилі — Батыс Еуропаның өнерінде X ғасырдан бастап XII—XIII ғасырларға дейін басым болған көркем стиль. Онда Ежелгі Римнің сәулеткерлік стилі мен элемент негіздері кеңінен пайдаланылды.

Готика стилі — Готика XII ғасырдың ортасында Солтүстік Францияда пайда болды. XIII ғасырдың бірінші жартысында өте жақсы дамыды.

Орта ғасырларда **Византияның, арабтардың** да сәулет өнері өзінен кейін ғажайып ғимараттар қалдырды. Венециядағы **Әулие Марк храмы** мен **Доджилер сарайы** византиялық стильмен құрылған болатын. Испанияның Севилья қаласындағы мешіт пен **Әл-Касар бекінісі**, Гранададағы **Әл-Хамро** сарайлары араб сәулет өнерінің асыл қазынасы болып саналады.

98-сурет. Франция.
Реймс храмындағы
Әулие Бибі
Мариям мүсіні.

100-сурет. Париж.
Шартр храмы.
Витраж. Бибі
Мариям
нәрестесімен
XII ғасыр.

Мүсін өнері. Оның дамуы сәулет өнерімен тікелей байланысты болды. Шіркеулер мен монастырьлардың ғимараттары құдайдың, әулиелердің, корольдардың мүсіндерімен безендірілді. Шіркеу мүсіндерге ең басты тапсырысшы болғандықтан, оларды жасауда діни тақырып басым болды. Жиі-жиі көзге түсетін Бибі Мариям мүсіндері (Еуропада оны «**Мадонна**» деп атады) өз ішінде ананың балаға деген сүйіспеншілігін нақтылы түрде көрсетті.

Бейнелеу өнері. Роман стилімен салынған храмдардың қабырғалары мен төбесін діни тақырыптағы суреттер безендіріп тұрды. Готикалық сәулет өнеріндегі шіркеулердің терезелері ортасында сурет салуға арналған арнайы орын да болды. Сондықтан терезеге кәдімгі шынының орнына **витраж** — мөлдір түсті шыны сынықтарынан құрастырылған сурет немесе бөлек әшекей салынған.

Кітаптарды безендіру үшін бейнелеу өнерінің жаңа бағыты — **кітап миниатюрасы** ойлап табылды. Онда орта ғасырлар адамы өмірінің барлық жағы бейнеленді. Витражда, миниатюрада шаруалар мен қолөнершілердің еңбек үстіндегі жағдайы, соғыс көріністері және басқалар көрсетілді.

Миниатюра (француздың «**миниатюре**» және латынның «**миниум**» деген сөздерінен шыққан) — бейнелеу өнерінің көркемдік стилі жағынан өте нәзік, шағын көлемді туындысы. Ортағасырлық қолжазбаларды әдемілеуге арналған нәзік те тамаша суреттер.

Табиғатқа және адамға қызығушылықтың тууы. Жаңа мәдениет қайраткерлері адамды зерттеуді өздерінің ең басты міндеті деп түсінді. Сондықтан оларды **гуманистер** деп атады. Қайта өрлеу дәуірінің, яғни Гуманизм мәдениетінің өкілдері адамды және оның жасампаздық даналығын мойындауға шақырды.

Ал Қайта өрлеу сөзі (французша «**Ренессанс**») жаңа мәдениеттің антикалық дәуірмен байланыстылығын білдіреді. Шығысқа крест жорықтары, одан кейінгі Левантпен сауда және мәдениет саласында жүргізілген үздіксіз байланыстар, италиялықтарға көне грек қолжазбаларымен, антик өнері мен сәулеткерлік жәдігерліктерімен танысуға мүмкіндік берді.

Қайта өрлеу мәдениеті орталықтары. Бұл кезеңде Италиядағы Флоренция қаласы көрнекті орында болды. Саудадан түскен пайда оны Еуропадағы ең бай қалалардың біріне айналдырды. Қала әкімдері жиналған байлықтың есебінен архитектуралық кешендер құрғызды, мүсін жасау және бейнелеу өнерлерін жетілдірді. Ең мәшһүр суретшілер, мүсіншілер, сәулеткерлер Флоренциядан шықты, ал қала әкімдері жемісті еңбек ету үшін оларға қолайлы жағдай жасап отырды.

101-сурет. Флоренция.

Мәдениет орталықтарының тағы бірі **Венеция** болды. Қалада кітап басып шығару көбейді. Венецияда шығарылған антикалық дәуір авторларының және гуманистердің туындылары бүкіл Еуропаға таралды.

Алғашқы гуманизм. Қайта өрлеу мен гуманизмнің алғашқы кезеңінің Еуропадағы тұңғыш өкілі ақын **Франческо Петрарка** (1304–1374) болды. «**Өлеңдер кітабы**» және «**Поэзиялық жазбалар**» сынды өзінің лирикалық өлеңдер жинағымен ақын жаңа Еуропа мәдениетінің негізін қалаушылардың біріне айналды.

Оның достары мен жалғастырушылары – **Бокаччо** мен **Салютатидің** шығармашылығы XV ғасырдың басында *алғашқы гуманизм* кезеңін қорытындылады.

102-сурет.
Франческо
Петрарка.

Колюччо Салютати (1331–1406)

Флоренцияда жасап, жоғары лауазымды мемлекеттік қызмет атқарды. Өзінің көптеген хаттары мен сөздерінде ол Петрарка мен Боккачоның гуманистік идеяларын одан әрі жетілдірді. Жоғары идеялы, білімді адам тәрбиелеуде әлеуметтік пәндердің – философияның, риторика мен тарихтың, педагогика мен этиканың маңызы өте зор екенін айтқан.

1. Сәулет өнеріндегі роман стилінің готика стилінен қандай айырмашылығы бар?
2. Бейнелеу және мүсін жасау өнері туралы әңгімелендер.
3. Гуманистер дегеніміз кімдер?
4. Қайта өрлеу дәуірі дегенде нені түсінесіндер?
5. Қайта өрлеу мәдениетінің орталықтары жөнінде айтып беріндер.

V ТАРАУ. АЗИЯ, АМЕРИКА ЖӘНЕ АФРИКА ХАЛЫҚТАРЫ

§ 34. САЛЖҰҚТАР МЕМЛЕКЕТІ

Салжұқтар мемлекеті. Орта Азияда негізін Салжұқбек қалаған әулет басқарған оғыз тайпаларының Алдыңғы Азияға жасаған ірі әскери жорықтары XI ғасырдан бастап күшейді. Ішкі қайшылықтардан әлсіреген Шығыс Рим империясы көшпенді түрік тайпалары шабуылдарына қарсылық көрсете алмады. Ал Византияның жалдамалы әскерін 1071 жылы Салжұқтар сұлтаны **Алып Арыстан**ның әскерлері **Мансикерт шайқасында** жермен-жексен қылды. Император **Роман IV Диоген** соғыста тұтқынға алынды. Бұл жеңілістен кейін византиялықтар қарсылық көрсете алмай қалғандықтан, сансыз көп түрік тайпалары Кіші Азияға карай бет алды.

Салжұқтар мемлекеті – Салжұқтар әулеті басқарған мемлекет (1038 – 1308). Оның негізін Салжұқтың немересі Тұғрылбек қалаған.

Әлеуметтік құрылыс. Оғыздар ол кезде рулық қауымның күйреуі және жаңа қоғамдық қарым-қатынастың пайда болуы сатысында өмір сүрді. XI ғасырдың соңында Кіші Азияны түгелдей дерлік басып алған оғыздар өздерінің бірнеше әмірліктерін құрды. Әмірліктер Салжұқтар әулетінің билігін ресми түрде мойындаса да, іс жүзінде өз меншіктерін тәуелсіз басқарып отырды.

Көшпенді түрік тайпалары отырықшы тұрмыс салтына көшуді нақ осы кезде бастады. Отырықшылыққа көшіп жатқан түріктер өлкенің байырғы халқы сияқты, егіншілікпен және қолөнершілікпен шұғылдана бастады. Бұл үдеріс XII–XIII ғасырларда Салжұқтарда да жер иелігіне негізделген мемлекетінің біржолата қалыптасуына әкелді.

Елде қалыптасқан ірі жер иелігі мен салықтар жүйесі Шығыстағы ислам мемлекеттерінікінен дерлік ерекше-

ленген жоқ. Маңызды жағы сол, жеке меншіктегі жерлермен салыстырғанда мемлекеттің жері біршама көп болды. Мемлекеттік жердің көп бөлігі **икто** түрінде ақсүйектер мен әскерилерге атқарған қызметі үшін сыйға берілді. Икто әуелде мирасқа қалдыруға болатын меншік емес еді, оны тек қызмет мерзімі ішінде пайдалану шартымен ғана берді.

Түрік тайпаларының жергілікті халыққа біртіндеп сіңісіп кетуі жаңа этностың — **түрік халқының** қалыптасуына себеп болды. Бұл үдеріс әсіресе XIII ғасырдың 20–30-жылдарында күшейді. Бірақ монғолдардың 1243 жылғы шапқыншылығы мемлекеттің кейінгі дамуына кері әсер етті. XIV ғасырдың басына таман Кіші Азиядағы Салжұқтар мемлекеті түгелдей бөлшектеніп кетті.

1. Кіші Азиядағы Салжұқтар мемлекеті қашан құрылды?
2. Түріктердің әлеуметтік құрылысы жөнінде нелерді білесің?
3. Жер иеленушілікке негізделген мемлекет қай ғасырларда қалыптасты?
4. Түрік халқының қалыптасуы жөнінде не айтасың?

§ 35. ОСМАН ТҮРІКТЕРІНІҢ МЕМЛЕКЕТІ

103-сурет. Осман түрік жауынгері.

Османдар мемлекетінің құрылуы. Османдар бейлігі Кіші Азияның солтүстік-батыс аймағында құрылған еді. Византиямен көршілес болу оның кейінгі дамуына қолайлы жағдай туғызды. Барған сайын әлсіреп бара жатқан империяға жүргізілген жауынгерлік әрекеттері билік жерлерін кеңейтуге жағдай жасады. Кең көлемді басқын Османдар әскеріне басқа тайпалардан да жауынгерлердің келіп қосылуын қамтамасыз етті.

Әулеттің негізін қолаған **Осман** тұсында (1299–1326) бірнеше жорық ұйымдастырылды, **Бурса** қаласы мен оның төңірегі басып алынды. Оның ұлы **Орхон** Византиядағы **Никея** мен **Никомедия** қалаларын алып, Қара теңіздің жағасына шықты. Алғашқы кезде бейліктің басқару жүйесі өте оңай болды. Мысалға, бей деген атақ Осман мен Орхонға тайпа бастықтары жиналысында берілді. Ал бейлердің басты міндетіне түрік тайпалары қарулы күштерін жабдықтау, көрші елдерді басып алу жатты. Биліктің күшеюі оның басқару жүйесіне де өзгеріс енгізді. Орхон басқарған кезде алғаш рет **уәзір** лауазымы белгіленді. Тенге ақша соғылды, мемлекеттің жері әкімшілік бірліктерге бөлінді. Орхон әскери реформа жүргізіп, әскерлерін жаяу және атты жасақтарға («**мусаллам**») бөліп, арнаулы әскери бірліктерге айналдырды.

Османдар мемлекеті – Кіші Азияда, Шығыс Еуропада, Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкада, ішінара Кавказ бен Қырымда *Османдар әулеті* басқарған мемлекет (1299–1922). Негізін қалаған – Осман I.

Балқан түбегіне шабуылдар. Османдар шабуылына дейін Балқан түбегінде **Византия, Сербия, Болгария, Босния** сияқты ірі мемлекеттер болды.

Алайда саяси бытыраңқылық пен ішкі қайшылықтар бұл елдердің түріктер шапқыншылығына қарсы бірігуіне мүмкіндік бермеді.

Балқанға алғашқы шабуылдар XIV ғасырдың орта шенінде басталды.

Оның негізгі бөлігін түріктер кейінгі отыз жыл ішінде алды. Осы соғыстарда өзінің жедел жеңістерімен Түрік сұлтаны **Баязиттің** (1389–1402) даңқы шығып, оған **Йылдырым** (Тегеурінді) деген ат қойылды. Сұлтанның **Константинопольді** қоршап алуы Еуропаның үрейін ұшырды.

104-сурет. Баязит Йылдырым мен Әмір Темірдің Анкарадағы соғысы. Ортағасырлық араб миниатюрасы.

Осы кезде **Әмір Темір** Кіші Азияда Баязитке қарсы күрес бастады. 1402 жылдың жаздыгүні **Анкара** шайқасында Сайыпқыранның әскерлері Баязиттің ләшкерлерін жеңді. Бұл оқиға түріктердің **Константинопольді** басып алуына жол бермей, Византияға тағы да 50 жыл өмір сүруге мүмкіндік берді.

Константинопольдің құлауы. Османдар сұлтаны **II Мехмет** жүз мыңдық әскерімен Константинопольді қоршап алды.

1453 жылдың мамырында түріктер Константинополь қаласын алды. Османдар **Стамбул** деп атаған Константинопольге өз астанасын көшірді.

Еуропа мен Азияны байланыстырып тұрған сауда жолдарын қадағалау ісі Византия астанасын басып алғаннан кейін түріктер қолына өтті. Ауқымды басқыншылық соғыстар **Османдар империясының** пайда болуымен аяқталды.

Осман түріктері жеңістерінің алғышарттары. Осман түріктерінің күш-қуаты жақсы қаруланған атты және жаяу әскердің, жетекшілік қабілеті бар сұлтандардың, билеушіге адал янычарлардан құралған әскердің бар болуында еді.

Османдар атты әскерін күшейтуге ерекше ықылас салатын. Әскердің әр жауынгеріне пайда келтіруші жер иелігі – **тұмар** берілді. Бұл жер тек түріктерге және тек әскерилерге қызмет атқарған кезде сыйға берілді. Нәтижесінде атты жауынгерлердің саны 150 мыңға жетті.

Сұлтанның Еуропадағы ең жақсы жаяу әскері де болды. XIV ғасырдың ортасынан бастап тұтқынға алынған, денсаулығы мықты әрі қуатты христиан балаларынан сұлтанның дербес гвардиясының жауынгерлері тәрбиеленді. Жылдар өткен соң олар өз тілі мен дінін ұмытқан, өз билеушісіне барынша берілген **янычарларға** айналды. Осман түріктері сұлтаны соғысқа әрдайым өзінің адал жауынгерлерімен кірісті. Жанұясы, байлығы, жеке меншігі жоқ жауынгерлер сұлтан үшін жанын да аямайтын. Олар соғыс кезіндегі жеңістерге көп үлес қосты. Түрік әскерлерінің даңқын шығарған қолбасшылар мен жауынгерлердің көпшілігі янычарлар ортасынан шыққан болатын.

1. Османдар мемлекеті қашан құрылды?
2. Түріктердің Балқан түбегіне жасаған шабуылдарын айтындар.
3. Византия империясы құлауының себебі не?
4. Османдар мемлекетінің күш-қуатын қандай алғышарттар белгіледі?

§ 36. МОНҒОЛДАР МЕМЛЕКЕТІ

Әлеуметтік құрылыс. Монғол тайпалары ежелден Оңтүстік Сібір, Маньчжурия мен Монғолия жерлерін мекендеді. Олардың көбі көшпенді шаруашылықпен шұғылданды, ал орманда жасаған кейбір рулар аң және балық аулаумен күнелтті.

Монғолдардың көне әдет-ғұрыптары, діни көзқарасында арғы аталар рухына сыйыну, шамандық нанымды ұстану жақсы сақталып келді.

Дегенмен, XII ғасырдың екінші жартысынан бастап монғолдардың әлеуметтік қарым-қатынасында жаңа құбылыс — мүліктік жіктелу күшейе түсті. Рулық қауым көшпенділердің бөлек шаруашылықтарына — **айылдарға** бөлініп, әр айыл енді өз мал-дәулетінің иесіне айналды. Рулық тайпаларда байлар тобы, болашақ монғол шонжарлары қалыптаса бастады. Көптеген ру бастықтары — *нояндар* өз тумаластарынан сарбаз таңдап алып, әскери жасақтар құрды. Мүліктік жіктелу жағдайында өмірдің өзі-ақ оларды әскери-тайпалық одақтар құруға мәжбүр етті. Оларды **хандар** басқарды. Күшті тайпалар одағы өздеріне бағынышты болған көршілерден баж төлемін алып отырды.

105-сурет. Монғолдардың тұрмыс салты.

Шамандық — жауыз әрі жақсы рухтарға, олардың адамның өміріне әсер көрсететініне сену шамандықтың негізін құрайды.

106-сурет. Шыңғысхан.

Мұндай тайпалық одақтар өз жиналысында – құрылтайында: соғысқа, келісім жасауға, одақ құруға, хан сайлауға тиесілі маңызды мәселелерді шешіп отырды.

Шыңғысхан мемлекеті. Монғол тайпалары арасындағы өзара соғыста **Темучин** (1155–1227) жеңіп шықты. 1206 жылы Онон өзені бойындағы құрылтайда ол ұлы хан деп жарияланды. Бас шаман қалың жұрт алдында Темучинге **Шыңғысхан** деген ат қойды. «Шыңғыс» сөзі «**күшті**», «**қүдіретті**», «**таза**» деген мағыналарды білдіреді.

Елді орталықтандыру мақсатында **Шыңғысхан Қарақұрым** қаласын өз мемлекетінің астанасына айналдырды. Монғолдар өз әскерін күшейтуге зор ықылас салды. Бейбітшілік кезінде шаруашылықпен айналысқан монғолдар соғыс басталысымен-ақ ондық саптан тұратын тұрақты әскерге айналатын еді. Жауынгерлерді жүзбасы, мыңбасы, түменбасылар басқарды. Көшпенділердің негізгі қызмет түрі болып тонаушылық шапқындары есептелді.

107-сурет. Монғолдар әскері.

Монғолдар әскері. Соғысқа дайындалу үшін көшпенділер әскеріне көп уақыттың қажеті де болмады. Монғолдардың тұрмыс салтының өзі-ақ кез келген сәтте атқа мініп, жолға аттануға бейім еді. Монғолдар көшпелі киіз үйлерде жасады. Әскери жорыққа дайындалу немесе көшу

кезінде киіз үйді орнату үшін ең болмағанда бір сағат, ал оны жинап, түйеге тиеу үшін тіпті одан да аз уақыт жұмсалатын.

Монғолдардың сүйікті қаруы садақ болды. Атты сарбаз садақпен өз дұшпанын жүздеген метрден нысанаға алатын. Жауынгерлердің көбі найзамен және қылышпен қаруланды. Әр көшпелінің күнделікті өмірде де, соғыс кезінде де, әрине, арқаны болуға тиіс еді. Көрші елдерді жаулап алу

барысында Шыңғысхан әскерлері дуал бұзатын арнаулы қондырғы – сақпанды пайдалануды меңгерді.

Көшпенділер әскері әдетте үш бөлімге: ортаға және екі қанатқа бөлінді. Соғыс басталғанда орталық бөлім өтірік артқа қашып шегінетін, ал жау оның ізіне түсе бастағанда, қанаттардан соққыға ұшырайтын, шегініп жатқандар да тоқтап, шайқасқа кірісетін. Негізгі әскерден тыс, Шыңғысханның қол астында «кешік» деп аталатын арнайы гвардиясы да болды. Кешік төтенше жағдай үшін әрдайым жауынгерлік күйінде сақадай сай тұрды.

Соғысқа шеберлікпен басшылық ету, күшті әрі тәртіпті атты әскердің болуы, көрші елдердегі саяси бытыраңқылық – бұлардың бәрі монғолдарға жеңіс келтірген.

Басқыншылық жорықтар. Шыңғысхан 1211 жылы Солтүстік Қытайға қарсы соғыс бастады. Елдің түгелдей басып алынуы оның ұрпақтары заманында аяқталды.

Жетісу мен Шығыс Түркістанға қарсы басталған 1218 жылғы шабуылдар 1219–1221 жылдары Хорезмшахтар мемлекетіне жайылды. Ауғанстан мен Шығыс Иранды басып алып, Кавказ арқылы 1223 жылы Дешті Қыпшаққа шықты. Калка өзені бойында қыпшақтарға одақтас ретінде жәрдемге келген орыс жауынгерлері жеңіліске ұшырады.

1224 жылы Шыңғысхан басып алынған жерлерді өзінің ұлдарына: **Жошы, Шағатай, Ақтай** мен **Толыға** ұлыс ретінде бөліп берді. Ақтайды тақ мұрагері етіп тағайындады.

Ұлыс (монғол тілінен – *мемлекет, халық, адамдар*) – монғолдардың басып алған жерлерінен Шыңғысхан ұрпақтарына бөліп берілген мүлік.

1. Монғол тайпалары мекендеген жерлерді сұлбалы картаға түсіріндер.
2. Монғолдардың негізгі қызмет түріне не жатты?
3. Шыңғысхан мемлекеті қалайша пайда болды?
4. Монғол әскерлерінің құрылысы туралы әңгімелендер.
5. Өзбекстан тарихынан алған білімдеріне сүйене отырып, монғолдардың Хорезмшахтар мемлекетіне қарай жасаған жорықтары туралы әңгіме айтындар.

§ 37. АЛТЫН ОРДА ХАНДЫҒЫ

108-сурет. Алтын Орда ханының қабылдауында.

Жаңа басқын. Монғолдардың 1235 жылы болған құрылтайы Русь пен Солтүстік Кавказ жерлерін басып алу туралы шешім қабылдады. Жиналмақ болған әскерге **Батухан** жетекшілік қылады деп жарияланды. Ұлыстардан он әскерден біреуін ажыратуға, Батуханға жәрдемге Шыңғысханның қолбасшыларының бірі **Субутай Баһадүрді** беруге келісіледі. Бату мен Субутай 1237 жылғы күзде орыс жерлеріне шабуыл

бастап, әуелі **Рязаньды** басып алды. Русьтегі саяси бытыраңқылық монғолдарға жеткілікті дәрежеде қарсылық көрсетуге тіпті мүмкіндік бермегендіктен, 1238–1240 жылдары **Владимир, Суздаль, Киев, Галич, Волынъ** және басқа қалалар басып алынды.

1243 жылы Ақтайдың өліміне орай Батухан Волга бойына оралды. Сөйтіп Батухан жаулап алған Волгабойы, Қара теңіз жағалауы, Солтүстік Кавказ бен Молдавия жерлерінде орыстың жазба дереккөздерінде **Алтын Орда** атанған **Жошы ұлысы** құрылды.

Алтын Орда, Жошы ұлысы – XIII ғасырдың 40-жылдары басында негізін Жошыханның ұлы Батухан (1236–1255) салған мемлекет.

Басқару жүйесі. Алтын Ордаға Батухан мен оның ұрпақтары басшылық етті. Маңызды мәселелерді шешу үшін құрылтай шақырылды. Атқарушы биліктің бастығы **бектер бегі** болды, кеңсе жұмыстарын **уәзір** жүргізді. Оның жетекшілігіндегі кеңсе салық, қаржы, сауда істеріне жауапты болды. Русьтегі князьдардың бәрі Алтын Ордадан басқару жарлығын алды. Владимир князі **Ярослав** бұлардың «ұлығы» деп танылды.

Алғашқы кезде бағындырылған жерде монғолдар өздерінің дәстүрлі басқару жүйесін орнатты. Басып алынған далалар Батудың інілеріне, ұлдарына беріліп, олардың **сұйырғал** мүлкіне айналды. Саны алдын-ала белгіленген жауынгерлер ханның әскеріне жөнелтілді, оған халықтан жиналған салықтың бір бөлігі де берілді.

Алтын Орда XIV ғасырға келіп үлкен төрт облысқа бөлінді. Әр облыс **ұлыс** деп аталды. Облыстың **ұлысбегі** әскерге басшылық етумен қатар, өзіне тиесілі жерде басқаруға жататын мәселелердің бәрін де шешіп отырды. Алтын Орданың әскерін бектербегі басқарды. Оны көшпенді шонжарлардың бастығы деп есептеді, сондықтан оның беделі кейде хандікінен де жоғары болды.

Алтын Орда хандығындағы мемлекеттік басқару жүйесінің дамуы лауазымды қызметкерлердің күшке енуіне әкелді.

Сұйырғал (монғолша — *сый, сыйлық*) — мемлекетке ерекше еңбегі сіңген қызметкерлерге яки қолбасшыларға билеуші берген мал-дәулет, жер-су. Сұйырғал ретінде берілген жер ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып өткен.

Салықтар. Халықты ондық жүйесіне бөлу мақсатымен монғолдар халық санағын өткізді. Бұл шара XIII ғасырдың орта шенінде оңтүстік князьдықтардан басталып, солтүстік князьдықтарға да жетті. Халық санағының аяғында елдің халқы «шығым» делінетін үлкен төлемге тартылды. Оның үстіне халықтан шұғыл жиналатын салық — **талап** та алынды. Егер соғыс бастау үшін ханға қаржы керек болып қалса, ол орыс князьдарына талап жіберіп отырды; шығынды қаншалықты мейірімсіз жинаса, оны да соншалықты аяусыз алды. Салық пен баж жиналуын **басқақтар** — арнайы тағайындалған монғол төрешілері қадағалап отырды.

Орыс князьдары Алтын Орданың күш-қуатын дұрыс аңдап, басқыншылармен тыныш өмір сүруге тырысты. Бұл шара қалыптасқан жағдайда князьдар үшін өз халқын сақтап қалудың, оларды құлдыққа жібермеудің жалғыз жолы

109-сурет. Орыс деревнясынан салықтың жиналуын қадағалау үшін басқақтың келуі.

110-сурет. Князь Александр Алтын Орда ханының қабылдауында.

болды. Владимир князь Ярослав бастап берген бейбітшілік саясатын кейінірек оның ұлы Александр Невский жалғастырды. Князь Александр Алтын Ордаға бірнеше рет барды. Ол Монғолстанда да болып, жергілікті шонжарлардың құрметіне бөленді. Бұл шаралардың бәрі кейінірек орыс жерлерінен баж төлемін жинау ісін монғол басқақтарының мақұлдауын-

сыз князьдардың біріне тапсыруға әкелді.

Сыртқы саясат. Сыртқы саясат істерімен хан, оған жақын кеңесшілер, сондай-ақ бектербегі шұғылданды. Алтын Орда ұзақ уақыт бойы Шығыс Еуропаның күшті бір мемлекеті болып келгендіктен, көп елдің тағдыры оған байланысты еді. Сондықтан Еуропа корольдары, Рим папалары, Византия императорлары, Түрік сұлтандары хан сарайымен достық қатынаста болуға ұмтылды.

Ал Иранда тәуелсіз мемлекет құрған **Хулагу** мен оның ұрпақтары Кавказартына қожалық ету мақсатында Алтын Ордамен бәсекелесе бастады. Осы екі монғол мемлекетінің әскерлері толып жатқан соғыстарда қақтығысып қалғанда, біресе онысының, біресе мұнысының жолы болып шықты. Бұндай шайқастардың бірінде 1266 жылы Батуханның

інісі Беркехан да мерт болды. Хулагу ұлысына қарсы жүргізілген күресінде Алтын Орда Мысыр сұлтандарымен одақ құрды.

XIV–XV ғасырлардағы Алтын Орда. XIV ғасырдың бірінші жартысында Алтын Орда мемлекеті өзінің күшеюінің шырқау шыңына жетті. Бұл үдеріс **Өзбекханның** (1312–1342) және оның ұлы **Жәнібектің** (1342–1357) есімімен байланысты. Алтын Ордаға қуат беріп, нығайтқан факторлардың бірі — ислам дінін қабылдау болды. Өзбекхан 1314 жылы ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады. Оған қарсылық көрсетпек болған шонжарларды, тіпті олардың туған-туысқандарын да аяусыз қырып-жойды.

Монғолдар империясының негізін салған Шыңғысхан діни сенімдердің бәріне бірдей көзқараста болуды өсиет еткен болатын. Оның ұрпақтары өсиетті орындауға тырысты. Алтын Орданың астанасы — **Сарай** қаласында түрлі дін храмдары құрылды. Батухан тұсында бұл қала Сарай Бату деп те аталған.

Өзбекхан мен Жәнібек тұсында Алтын Ордадағы қалалар гүлденіп-өсті. Олар экономика мен мәдениеттің орталықтарына айналды. **Сарай Бату** мен **Сарай Берке** жер жүзіндегі ең ірі қалалар қатарына енді.

Жәнібек өлгеннен кейін Алтын Орданың тағы үшін күрес басталды. Шеткі өлкелер тәуелсіздікке қол жеткізе бастады. XIV ғасырдың аяғында **Тоқтамысхан** оны тағы да он бес жылға біріктірді. Сонда да мемлекет тарихының аянышты кезеңдері дәл осы билеушімен тікелей байланысты еді. Бұған Тоқтамыстың Мауароуннахр билеушісі Әмір Темірмен бәсекелесуі себеп болды. Әмір Темір Жошы ұлысына қарсы үш жорық жасады. Тоқтамыстың 1395 жылы Солтүстік Кавказда Әмір Темірден жеңілуі Сарай Бату, Сарай Берке, Астрахань қалаларының ойрандалуына себеп болды. Содан кейін сауда жолдары оңтүстікке қарай жылжыды. Әмір Темірдің жорықтары Алтын Орданы әбден әлсіретті. Алтын Орда XV ғасырдың бірінші жартысынан бастап бірнеше хандықтарға бөлінді. Бұлардың ішінде ең үлкендері **Қырым, Қазан, Сібір, Қазақ хандықтары** және **Ноғай Ордасы** болды.

1. Оқулықтағы 108, 109, 110-суреттерді зер сала бақылап, оларды қандай ортақ мазмұн бірлестіріп тұрғанын айтындар.
2. Алтын Орданың басқару жүйесінде Шағатай ұлысының басқару жүйесімен қандай ұқсастықтар және айырмашылықтар бар екенін талдандар.
3. Алтын Орда хандығында қандай салықтар мен міндеттемелер енгізілген?
4. Алтын Орда қандай сыртқы саясат жүргізген?
5. Алтын Орда хандығының Әмір Темірден жеңіліп қалуы қандай салдарларға соқтырды?

§ 38. ҚЫТАЙ

Экономикалық даму. Сун әулетінің (960–1279) Қытайдағы билік басына келуі ұзақ уақытқа созылған саяси бытыраңқылыққа және өзара соғыстарға шек қойды. Нәтижесінде елдің шаруашылығын дамытуға жақсы жағдай туды. X ғасырдан суды біршама биігірек шығаратын қондырғылар кең пайдаланыла бастады. Шығырықты пайдалану егістік жерлердің көлемін көбейтуге мүмкіндік берді. Су диірменнің жәрдемімен күрішті тазалау, май алу, үн шығару барған сайын кең қолданылды.

Орта ғасырлардың дамыған кезеңінде Қытайда императорға, әскери шонжарларға, лауазымды қызметкерлерге тиесілі мемлекеттік жерлер азайып, жер иелерінің жеке меншік жерлері барған сайын көбейді. Жеке меншік жерлер, жанадан игеріліп жатқан тың жерлердің және тау етегіндегі аймақтардың есебінен де көбейіп тұрды. Қарыздарын төлеуге шамасы жоқ кедейлердің жерлерін тартып алу да ірі меншік иелеріне жерлерін көбейтуге қызмет етті. Сөйтіп, XI ғасырдың басында егістік жердің жартысы жер иеленушілердің қолына өтті. Бұл жерлерде негізінен жалдамалы шаруалар жұмыс істеді.

Қытайда көптеген ерікті шаруалардың 30–40 му жері болды, мемлекет бұл тапты мейлінше қолдауға ұмтылды. Қытайлық шаруалар өздері жетілдіріп өсірген өнімнен жы-

лына екі рет мемлекетке салық төлеп отырды. Жер салығын салымен немесе бидаймен төлесе, жібек құртын баққан жанұялар матамен де төледі.

Қалалар және қолөнершілік. Кайфин, Ченду мен Учан қалалары Қытайдағы ірі қолөнер мен сауданың орталықтары болды. Қытайдың сауда саласында су жолдарының маңызы ерекше еді. Көптеген қалалар теңіз немесе өзен бойында, судағы және құрлықтағы сауда жолдары қиылысқан жерде пайда болды.

Қалалардың өсуі қолөнердің жедел дамуын қамтамасыз етті. Қытайда қолөнердің дәстүрлі түрі – құмыра, шыны бұйым жасап шығару дамыды. Қытай қалаларында көптеген дүкендер мен шеберханалар орналасқан болатын.

Қытайдың оңтүстік облыстарында қолөнерші-тоқы-машылар жібек маталардың ондаған түрін дайындады. Жібектен сюзане – **панно** тоқу XII ғасырда ойлап табылып, кең жайылды. Қытайда мақта шаруашылығы кең таралды, одан мата өндіру де XIV ғасырда дами бастады.

Азия мақтасының отаны – Үндістан. Ол жерден мақта Орта Азияға әкелінді, мақта ұрығын Қытайға әуел баста еліміздің саудагерлері алып барған.

Қытай қолөнершілері міндетті түрде цех мүшесі болуға тиіс еді. Еуропадағы цехтар сияқты, мұндағы цехтар да шәкірттер мен көмекші шеберлердің санын, олардың еңбек жағдайларын, дайын қолөнер бұйымдарының сатылуын, өнер сырларының сақталуын қатаң бақылап отырды.

Монғолдардың жаулап алуы. Алғашқы кезде Қытайдың солтүстігінде құрылған монғолдар мемлекеті **Хубилай** хандығы тұсында елдің орталық және оңтүстік аймақтарына өз ықпалын тигізді. 1279 жылы Қытай түгелдей бағындырылып, жаңа монғол әулетінің атымен – **Юань** (1279–1368) деп аталды. Монғолдар Қытайдағы жерлерін шаруаларымен қоса бөлісіп алды. Алайда егіншіліктегі шаруашылық жүргізу әдістері және салықтар бұрынғысынша қалды.

Монғолдар заманындағы алымдардың өсуі тек шаруалар мен қолөнершілерді ғана емес, тіпті көпестерді де күйзеліске ұшыратты. Үнемі өсіп бара жатқан шығынның орнын толтыру үшін өкімет қосымша қағаз ақша шығара бастады. Ал бұл ақшаның құнсыздануына, астықтың және қолөнершілік бұйымдарының қымбаттауына себеп болды.

111-сурет. Еуропалық көпестер Хубилай қабылдауында.

Елді басқарған кезде Хубилай қытайша әдіс қолданса да, жергілікті лауазымды қызметкерлерден бас тартты. Мемлекет қызметкерлері арасында түрлі халық өкілдерін кездестіруге болатын еді. Мәселен, венециялық саяхатшы әрі көпес Марко Поло Хубилайхан сарайында жоғары лауазымды қызметке орналасты.

Минь әулетінің басқаруы. Монғол империясының күйзелісінен бастап, XIV ғасырдың ортасында Қытайда да халық-азаттық қозғалысы күшейді. Хенан және Шандун облыстарында 1351 жылы басталған шаруалар көтерілісі тез арада бүкіл елді қамтыды. Көтеріліске монах **Чжу Юань-Чжан** басшылық етті. 1368 жылы монғолдардан құтылған Қытайда негізін **Юань Чжан** салған **Минь империясы** өз қызметін бастады.

1368 жылы Қытайда негізін Юань Чжан қалаған Минь империясы құрылды.

Минь әскерлері монғолдарды қуып шығып, астанасы **Қаракұрымды** өртеп жіберді. Сөйтіп, көшпенділердің Қытайға шабуылдарына шек қойылды. Мұнда оқ-дәрі мен зенбіректің кеңінен пайдаланылуы қытайлықтарға көп пайда келтірді.

Елдің шаруашылығын бұрынғы қалпына келтіру үшін қолөнершілер мен көпестерден алынатын төлемдер азайтылды, құлдарды босату туралы заң қабылданды. Қолмен суару қондырғылары, каналдар, бөгеттер, су қоймалары қайта жөнделді. Егістік жерлер кеңейіп, халық саны да өсе бастады.

XV ғасырдағы Қытай. Елде ірі жер иелері билігінің нығаюына байланысты монғолдар шапқыншылығының салдарын жою үшін шаруаларға, қолөнершілер мен көпестерге берілген артықшылықтар мен жеңілдіктер де жойылды. Шаруаларға үлестіріп берілген мемлекеттік жерлер тартып алынды, қолөнершілер мен көпестерден алынатын салықтар көбейтілді.

112-сурет. Қытай императоры Юань Чжан.

XV ғасырдың басында Минь әулетінің Әмір Темір мемлекетімен жасаған қарым-қатынасы бұзылды. Тек Әмір Темірдің кенеттен қаза табуы ғана Қытайға жорықтың жүзеге аспауына себеп болды. Ал мұның өзі 1406 жылы Қытайға әуелі Вьетнамды, кейінірек Монғолстанды басып алуға жол ашты.

Ел экономикасының өркендеуі **Чжан Хе** басшылығындағы әскери теңіз флотының әрекетінен байқалды. Құрамында 62 кемесі, 30 мың жауынгері бар әскери экспедиция 1405–1433 жылдары Зонд архипелагына, Шри Ланка мен Үндістанға 7 рет жорық жасады. Оның кемелері Ормуз (Парсы) шығанағына және Шығыс Африканың жағасына дейін барды. Өзі мұсылман болған Чжан Хе Меккеге зиярат жасады. Бұл экспедициялар Қытайдың абырой-беделін арттырып, сыртқы саудасын кеңейтуге мүмкіндік берді. Қытай императорлары 1415–1420 жылдары өз елшілерін Самарқандтағы **Ұлықбек** сарайына да жіберіп отырды. Дегенмен, Темурилер мемлекетінің мәртебесі биік болғандықтан, Қытайдың қысымы оған әсер ете алмады.

113-сурет. Чжан Хе.

XV ғасырдың ортасында басталған экономикалық дағдарыс Қытайдың ішкі дамуына да, сыртқы саясатына да кері ықпалын тигізді.

1. Елдегі шаруашылықтың өрлеуінің себебі неде?
2. Монғолдардың Қытайды жаулап алуы және Юань әулетінің басқаруы қалай жүзеге асырылды?

3. Минь әулетінің басқару жүйесі қандай болды?
4. Чжан Хе дегеніміз кім еді? Оның қызметі туралы әңгімелеп беріңдер.

§ 39. ЖАПОНИЯ

Әлеуметтік қатынастар. Жапониядағы мүліктік қатынастар XI–XII ғасырларда үзілді-кесілді қалыптасты. Жер иелерінің меншікті жерлері – **сиоендер** пайда болды. Мұндай жерлер мирасқа қалдырылды, барша салықтардан босатылды. Жер иеленушілер өз жерін кедейлерге жалға беріп отырды.

114-сурет. Минамото.

Жапониядағы ірі жер иелері белгілі топтарға бөлінді. Олардың ішінде ең беделдісі – **ханке** деп аталды. Ханкелердің өзіндік вассалдары – **риокалар** болды. Ал әскери бөлімнің жауынгерлері **самурайлар** деп аталды. Самурайлардың қожайындары оларға әскери қызметі үшін иелік жер беріп отырды. Жылдар өткен соң жапондық самурайлар, Еуропадағы рыцарьлар сияқты, бөлек тапқа – ұсақ дворяндарға айналды. Жері жоқ жауынгерлер соғыста түскен

олжаның немесе сеньорлары берген сыйлықтың есебінен күн көрді.

Елдің саяси құрылысы. Басқа елдерден айырмашылығы сол, Жапонияда ерекше саяси құрылыс қалыптасты. Елді XII ғасырдан **микадо** – император басқарды. Ол елдегі барша жерлердің қожасы болып саналды. Ал жер иеленушілер оның қызметкерлері мен орынбасарларына айналды. Сондықтан жер-жерлердегі орынбасарлардың тәуелсіз басқаруға деген ұмтылысы толып жатқан жағдайда елді саяси бытыраңқылыққа әкеп соқтыратын.

Императордың өкіметі әлсіреген соң, көп ұзамай нағыз билік елде ең күшті, әрі меншігі көп адамның, әскери қолбасшының — **сиогунның** қолына өтті. Алғашқы сиогундықты XII ғасырдың аяғында жергілікті меншік иелерінің бірі — **Минамото** орнатты. Ол самурайлардан тұратын әскерімен қарсыластарын жеңіп, императордың астанасын — **Киото** қаласын бас игізді. **Минамото** өз мемлекетін **Камакура**дағы қорған-сарайында отырып басқарды. Сөйтіп Жапонияда қосөкіметтілік пайда болды.

Елдегі шаруалардың ахуалы өте ауыр еді. Әсіресе салықтардың көбеюі халықты өте-мөте қинады. Деректерде жазылуынша, жапон ауыл-қыстақтарында XIV–XV ғасырларда ашаршылық жиі қайталанып тұрды. Ашаршылық көбінесе түрлі жұқпалы аурулар эпидемиясының жайылуымен және көптеп адамның өлуімен аяқталатын.

Жапониядағы қалалардың дамуы. Орта ғасырлардағы Жапонияда қалалар өсіп, ондағы қолөнер мен сауда жақсы дамыды. Жапондар қытайлықтардан жібек, металл, лак өндіруді үйренді. Елде ерте заманнан бері мыс, темір, алтын мен күміс қазып шығарылды. Жапондық шеберлер сол металдардан ғажайып қару-жарақ жасай білді. Өздерінің қару-жарақтарының сапасымен қару-жарақ жасаушылардың даңқы шықты. Деректерде жазылуынша, 1483 жылы көпестер шетелге 67 мың дана қылыш алып кеткен. Жапон шынысы, желпуіші сүйектен, қымбат бағалы тастан жасалып, кейін лакпен сырланған өнер туындылары, мақта мен жібектен тоқылған матасы да шетелде жоғары бағаланды. Жапондар Корея, Қытай, Вьетнам, Тайланд, Филиппин елдерімен қызу сауда жүргізді. Елде **Сакаи**, **Хиого**, **Хаката**, **Нагасаки** сияқты халқы тығыз орналасқан ірі портты қалалар бар еді.

115-сурет. Жапон жауынгерлері.

1. Жапониядағы жаңа құрылыс XI–XII ғасырларда қалайша қалыптаса бастады?
2. Жапонияның басқару жүйесі Азияның басқа елдерінікінен несімен ерекшеленді?
3. Сиогун деген атақтың мағынасын түсіндіріңдер.
4. Жапониядағы қалалар қалай дамыды?

§ 40. КОРЕЯ

116-сурет. Чосонның аңыздық негізін қалаған Тангун.

«**Таңғы салқын**» мемлекеті. Чосон (корей тілінде «Таңғы салқын») мемлекеті корейлердің алғашқы мемлекеті болды. Бұл мемлекеттің негізін қалаған аңыздық **Тангун** саналады. Тангун Пхеньянда **Чосон корольдығының** негізін салды. Корейлер Тангун заманын корей халқының жарыққа шыққан кезеңі деп есептейді.

Өзара соғыстар, қытайлықтармен болған шайқастар б.ж.с. бұрынғы I ғасырда Ежелгі Чосонның үш корольдыққа — **Пекче**, **Силла** және **Когурио**ға бөлінуіне әкелді.

Үш корольдық кезеңі. **Когурио мемлекеті** құрылған кезең туралы тарихшы-ғалымдар бір пікірге келе алмады. Бұл мемлекет IV–V ғасырларда Корея түбегінің солтүстік бөлігінде, көрші Ляодун түбегінде орналасқан ірі мемлекет еді. Когурио әскерлері жауынгерлігімен көзге түсті. Олар көршілес аумақтарды біртіндеп жаулап алды. IV ғасырдың бас кезінде Когурио қытайлықтарды да өз жерінен түгелдей ығыстырып, дамыған әрі күшті мемлекетке айналды. Ол кезде егіншілік, металл балқыту және өңдеу, тоқымашылық, қолөнер мен сауда жақсы дамыды. Кейінірек Когурионың орнына **Пархе мемлекеті** құрылды. **Пархе корольдығы** IX ғасырдың бірінші жартысында шырқау шыңына жетті. Корольдық Жапониямен елшілік қатынастарын орнатты. Көшпелі

кидандардың X ғасырда жасаған соққысынан кейін мемлекет бөлшектеніп кетті.

Корея түбегінің оңтүстік бөлігінде III–IV ғасырларда **Пекче** мемлекеті пайда болды. Пекче корольдығы IV ғасырда орталықтанған мемлекетке айналды. Алғашқы будда бейнелері Жапонияға Пекче корольдығы тұсында жетіп келді. Орта ғасырларда пекчелік дәрігерлер, колөнершілер мен ғалымдар қазіргі Жапонияның әлеуметтік-мәдени өмірінің негізін қалыптастыруға аса зор үлес қосты. Тіпті пекчелік ғалым **Ван Инь** Жапония тағына мұрагер болған шахзаданың ұстазы да болған. Пекче әулетінен шыққан билеушілердің арқасында Кореяға қытайдың жазуы мен иероглифтері, будда діні де кіріп келді.

Силла корольдығы Корея түбегінің оңтүстік-шығысында орналасты. Алғашқы Үш корольдықтың ішінде Силла корольдығы ең әлсіз және нашар дамыған мемлекет еді. Силла корольдығы 668 жылы Қытайдағы Тан әулетімен одақ құрып, Корея түбегін өз өкіметіне бағындырып, бірлестірді. Бірақ Корея Қытайға баж-жасақ төлеп тұрған. Кореядағы жер иемлігі қатынастарының қалыптасуында елдің бірігуінің маңызы зор болды. Өзара соғыстарға шек қою, көрші елдермен орнаған бейбітшілік елдің өндірістік күштерін дамытуға жол ашты.

VIII ғасырдың ортасында Силла корольдығының алтын ғасыры басталды. Ол кезде корольдық өрлеуінің шырқау шыңына жетті.

Корио корольдығы. Корио әулетінің (918–1392) негізін әскербасы **Ван Гон** салды. Бұл мемлекеттің астанасы –**Сонак** (қазіргі Кореядағы Кесон) қаласы болды. Корея деген ат Корио атынан шыққан. Ван Гон өз алдына Когурио корольдығының Қытайдың солтүстік-шығысында жоғалтқан жерін қайтарып алу міндетін қойды. Алайда оның бұл ісі жүзеге аспай қалды.

Кейінгі жылдары Корио корольдығы өзара соғыстардан әлсіреді. Бұны пайдаланып қалған монғолдар 1231 жылы оны басып алып, 1368 жылға дейін өз үстемдігін жүргізді.

Чосон корольдығы. Корио корольдығы қытай басқыншыларын елден қуып шаққан соң, оның қолбасшыларының бірі **Ли Сон Ге** 1392 жылы Корионың соңғы билеушісін тақтан құлатып, жаңа **Ли әулетін** құрды. Ол билеген кезде ел тағы Чосон деп аталды. Мемлекеттің астанасы Кегийоннан **Хансон** (қазіргі Сеул) қаласына көшірілді. Чосон корольдығы XV ғасырдың ортасында экономика мен мәдениет тұрғысынан жақсы дамыды.

1. Ежелгі Чосон корольдығы қай жылдарда өмір сүрген?
2. Үш корольдық кезеңі туралы естерінде не қалды?
3. Корио корольдығының негізін кім салды?
4. Корея корольдықтары туралы әңгімелеп беріңдер.

§ 41. ҮНДІСТАН

Дели сұлтандығының құрылуы. Түрік және ауған тайпаларының Үндістанның солтүстік жерлеріне жасаған шабуылдары әсіресе XI–XII ғасырларда анағұрлым күшейді. Мұсылмандар басып алған облыстарда 1206 жылы астанасы Дели деп аталған сұлтандық пайда болды. Дели сұлтандығының тұңғыш билеушісі – **Құтбиддин Айбақтың** әскерінің негізін түркі тайпаларынан жасақталған атты жауынгерлер құрады. Сұлтан облыстық әкімдер орнына өзінің әскерилері мен қолбасшыларын тағайындады.

Дели сұлтандығы 1206–1526 жылдары өмір сүрген.

Егер Үндістанды жаулап алу барысында жергілікті меншік иелерінің белгілі бір бөлігі құрып бітсе, басқа бөлігі жер-мүліктерін тастап, елден шығып кетті. Ал ірі жер иеленушілердің тағы бір бөлігі сұлтан билігін мойындап, оған қызмет етуге өтті. Сұлтан олардың көмегімен жергілікті халықтан салық жинады, оны ырықанда ұстау

үшін де жер иелеріне сүйенді. XII–XIII ғасырлар ішінде Дели сұлтандығының барша аймақтарында мұсылмандар өкіметі біржолата орнады. Сұлтан Құтбиддин Айбақтың өлімінен кейін таққа **Шамсиддин Елтұтмыс** (1211–1236) отырды. Ол басқарған кезде Пенджаб, Синд және Бенгалия бағынды.

Жерге иелік ету. Дели сұлтандығындағы жерлердің бәрі сұлтанның жері саналған. Елдегі жерге иелік етудің негізгі түрі **икто** болды. Облыстық орынбасарлар салықтың 10–20 %-ын өзіне қалдыруға, ал мұның есебіне қажеті болғанда сұлтанға өзінің жасағын беруге тиісті еді.

Жерге иелік етудің тағы бір түрі **холиса** деп аталды. **Холиса** негізінен қазынаға түсіп, мемлекеттің шығындарын өтеу және арнайы әскер ұстау үшін жұмсалды.

Жер-меншіктің белгілі бір бөлігі осындағы үнді феодалдарына – жер иеленушілерге тиесілі болды. Дели сұлтандығында **вақф** жерлері, сұлтан сыйға берген жерлер де болды.

XIV–XV ғасырлардағы Дели сұлтандығы. Елтұтмыс өлгеннен кейін елде тақ үшін күрес өрши түсті. Осы соғыстарда жеңіп шығып, таққа отырған **Алауддин Хилжи** реформалар жүргізіп, мемлекеттің қазынасына мол табыс келтірді. Күшті әскер құрып, бағынбаған феодалдарды бойсұндырды. Бұл мемлекет уақытша болса да, өзінің қуатын бұрынғы қалпына келтіруге жәрдем берді. Дели сұлтандығының күшті әрі тәртіпті әскері солтүстіктен жасалған монғолдар шапқыншылықтарына тойтарыс бере алды.

1325 жылы таққа Хилжидің ұлы **Мұхаммед Тұғлық** отырды. Ол өзінің үстемдігін әкесінің көзі тірісінде тәуелсіздік жолына түскен князьдықтарды бағындырудан бастады. Өзін «Ескендір Зұлқарнайынның жалғастырушысымын» деп атаған сұлтанның тұсында Үндістан түбегі түгелдей біріккен болатын. Сұлтанның салық саласында жүргізген реформасы құрғақшылық салдарынан нәтижесіз аяқталды. Оның үстіне 7 жылға созылған құрғақшылық халықтың қырылуына себепкер болды. Алтын және күміс ақшалармен бірге тең айналымда болуын көздеп, Тұғлық тұсында

соқтырылған мыс теңгелер көп ұзамай олардың құнсыздануына, сондай-ақ Тұғлықтың екі реформасының нәтижесіз аяқталуына себеп болды.

Бұдан кейінгі билеуші **Ферузшах Тұғлықтың** заманында салықтар азайтылды, мемлекеттік жерлер шаруаларға жалға берілді. Оның ойдағыдай басшылығымен жүзеге асқан ауыл шаруашылығы мен қолөнершіліктің өркендеуі, сұлтанның халық ортасында қамқоршы ретіндегі даңқын шығарды. Сонда да елдегі XIV ғасырда басталған саяси бытыраңқылық тұсында кейбір князьдардың тәуелсіздікке деген ұмтылысы күшейді.

Делидің кейінгі сұлтаны **Махмұт** 1398–1399 жылдары Әмір Темір әскерімен күресті. Бірақ тәжірибелі қолбасшы **Махмұттың** әскерлерін жеңіп, Дели қаласын басып алды. Сайыпқыран Самарқантқа көптеген үнді қолөнершілері мен сәулеткерлерін алып келді.

Содан кейін Үндістан ұсақ князьдықтарға бөлшектеніп кетті. Арадан он жыл өткесін таққа **Сейітгер** әулеті (1414–1451) отырды. Ауған тайпаларының сардары **Баһлул Лоди** (1451–1489) оны тақтан құлатты. Оның немересі **Ыбырайым Лоди Захириддин Мұхаммед Бабырға** қарсы күрес жүргізді.

1. Дели сұлтандығын кім және қашан құрды?
2. Үндістанда жерге иелік етудің қандай түрі болғанын айтып беріңдер.
3. Дели сұлтандығында XIV ғасырда қандай реформалар жүргізілді?
4. Сайыпқыран Әмір Темірдің Үндістанға жасаған жорығын естеріңе түсіріп, әңгімелендер.

§ 42. ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АМЕРИКА

Шаруашылықтың дамуы. Ғалымдардың пікірінше, алғашқы адамдар Америка континентіне Солтүстік Азиядан қазіргі Беринг бұғазы арқылы Ұлы мұз дәуірінде, яғни осыдан 40 мың жыл бұрын көше бастаған және

бұл үдеріс ұзақ уақытқа созылған. Сондықтан мұнда еуропалықтар келгенге дейін де, сансыз көп тайпалар мен ұлыстар қалыптасқан болатын.

Бұл тайпалардың көбі аң және балық аулаумен шұғылданды. Дегенмен Орталық және Оңтүстік Американың таулы және тау етегіндегі жерлерде егіншілік шаруашылығы пайда болып, тез дами түсті. Мұнда **кечуа, майя, ацтек, олмек, толтектер** өмір сүрді. Олар тас балтамен орман ағаштарын кесті, бұтақтарын өртеп, күлін көң ретінде пайдаланды. Бұл жерде еуропалықтарға белгісіз болған жүгері, картоп, құнбағыс, қызанақ, какао, темекі өсірілді.

Американың үлкен бөлігінде қолға үйретілген үй хайуандары болған жоқ. Ат, сиыр, қой-ешкілер континентке кейінірек Еуропадан әкелінді. Жергілікті адамдар малдан солтүстікте – итті, оңтүстікте – түйеге ұқсас ламаны бақты. Құстардан күрке мен үйректі ұстады.

Америкалық үндістер темір, соқа, дөңгелек, шакпақ дегеннің не екенін білген жоқ. Олардың еңбек және аңшылық құралдары тастан, мыстан, ағаштан жасалатын. Халықтың дені рулық қауым болып өмір сүрді, тек қана егіншілік шаруашылығымен айналысқан майя, ацтек, кечуа тайпалары өз мемлекеттерін құрды.

117-сурет. Үндістер өмірінен көрініс.

Орта ғасырларда Америкада майя, ацтек, кечуа тайпалары өз мемлекеттерін құрды.

Майя мемлекеті. Майя халқы ежелден Орталық Американың *Юкатан түбегінде* (қазіргі Мексика) өмір сүрген. Біздің заманымыздың I мың жылдығында майяның алғашқы қала-мемлекеттері пайда болды. Олардың әрбірін «**ұлы кісі**» – билеуші басқарып, өзінің билігін мирасқа қалдырып отырды.

Ацтектер мемлекеті Орталық Америкадағы қазіргі Мексика аумағында орналасты. Бұл жерге солтүстіктен келген ацтектер XII ғасырда үлкен көл ортасындағы аралдарда **Теночтитлан** қаласының негізін салып, жасанды су бөгеттерін, ғибадатханалар мен сарайлар салды.

Ацтектерде жер тапшы болды, олар көлдің түбінен су өсімдіктерін және құнарлы лайды көтеріп, сал үстінде «**жүзетін далалар**» да жасады. Осынау өзгеше бір егістік жерден жылына бірнеше рет өнім алынды.

118-сурет. Орта ғасырдағы Теночтитлан қаласы.

Ацтектер рулық қауым болып өмір сүрді. Қауым бастықтарын сайлады. Егістік жерлер қауым мүшелеріне үлестіріп берілді. Үстем тап өкілдерінен **тлатоани** — қолбасшы сайланып, ол жоғарғы әмірші болып қоймай, басты абыздың міндетін де атқарды.

Ацтек шаруашылығының негізі суарылатын егіншілік болды. Ең маңызды дақыл — жүгеріден мол өнім алынды.

Ацтектерде қолөнердің құмырашылық, тоқымашылық, мыстан және алтыннан зергерлік бұйымдар жасау салалары жақсы дамыды. Металл дегеннің не екенін білмегендіктен, олар балта мен пышақты тастан жасай берді. Зергерлер қымбат бағалы тастар өңдеп, түймеленетін нақыштар (мозаика) жасады, сарайлар мен храмдардың қабырғаларын безеді. Ацтек қолөнершілері әсіресе өрнекті ыдыс-аяқ

жасауға, ғажайып мата тоқуға, құс қауырсынынан тотықұстай түрленетін кілем тігуге шебер болды.

Құрылысшылар бөгеттер, каналдар, күйдірілмеген қыштан немесе тастан істелген бағандар үстінде үйлер құрды. Базарларда тауар айырбастаудың арқасында сауда жақсы дамыды.

Инктер мемлекеті. Инктердің мемлекеті Оңтүстік Америкадағы Анд таулары етегіндегі көгалда болды. *Кечуа* тілді тайпаларға жататын *инктер* XII–XIII ғасырларда Урубамба өзені алабында **Куско** қаласының іргесін салды.

Инктер басқа тайпалардың жерін басып алып, өз үстемдігін Анд тауларынан бастап Тынық мұхитқа дейінгі кең-байтақ жерге орнатты. Бұл мемлекетті **Жоғарғы Инка** басқарды. Оны «*Кун ұлы*», оның жердегі рәмізі деп санады. Халық әр түрлі табиғат күштеріне, жер мен су құдайларына да табынды. Олар өз тәртіптері мен мәдениетін басып алған жерлердегі халыққа берді. Бастапқыда тайпаның аты болған «*инк*» сөзі кейінірек жеңілдіктері бар үстем тап — барша ақсүйектерге ортақ жалпы атқа айналды.

Инктерге жатпайтын адамдар қауым болып жасады, үстем тап үшін жұмыс істеп отырды. Қауым шаруа жанұяларынан тұрды, олардың әрқайсысына біраз егістік жер бекітіп берілді. Қауымдар жетілдірілген өнімнің 2/3 бөлігін мемлекет пен ғибадатханаларға тапсырды. Елде құлдық ресми түрде болмаса да, қауым мүшелерін аяусыз істетті, өйткені олар дерлік құқықсыз еді.

Таулы жерлер егіншілік үшін қолайсыз болды. Сондықтан қауым еркектері құлама жарлардың баурайын ойып, тастар үстіне құнарлы топырақ септі. Жаңбыр ағысы бұл жерді шайып кетпеуі үшін оның айнала шетін тасты дуалмен бекітті. Инктердің негізгі егіндері картоп пен жүгері болды. Шаруалар сонымен бірге асқабақ, мақта, ананас, банан өсірді. Өсірілген өнім үшке: бірінші бөлім — абыздарға,

119-сурет.

Инк жауынгері.

екіншісі Жоғарғы Инкаға берілді, ал үшінші бөлім қауымға қалдырылды. Мемлекет қоймасында жиналған азық-түлік өнімдері әскерилер мен қызметкерлерге берілді. Соғыс, астық шықпай қалған жылдары немесе табиғи апат кезінде күйзелгендердің бәріне мемлекеттің қоймасынан жүгері дәні мен картоп таратылған.

Елде мал шаруашылығының орны да жоғары болды. Мұнда түйеге ұқсас лама мен альпакаларды тек еті мен жүніне бола бағып қана қоймай, жүк тасуға да пайдаланды. Инктердің қолөнері жақсы өрледі. Алтын, күміс қазып шығарылды, олардан заттар дайындау, құмыра жасау, зергерлік, мата, бояу, құрылыс салалары ерекше өркен жайды.

Астана **Кусконы** облыстармен байланыстыратын, жалпы ұзындығы 15 мың километрге созылған тасты жолдар, облыстар арасында пошта байланысы орнатылған. Шабармандар, хабарды алыс жерлерге жеткізіп отырды.

1. Америкадағы байырғы халықтың қызмет түрін айтып беріндер.
2. Майялардың тарихы мен мәдениеті жөнінде не білесіңдер?
3. Ацтектер дегеніміз кімдер? Олар туралы әңгімелендер.
4. Инктердің мемлекеті қашан және қай жерде пайда болды?

§ 43. ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АФРИКА

120-сурет. Африкалық жауынгер.

Африканың халқы мен шаруашылығы. Халықтың көптеген бөлігі I мыңжылдықтың аяғына дейін сыртқы дүниеден оқшауланып өмір сүрді. Континенттің тропиктік ормандарын, шөл далаларын аңшылар мен терімшілер тайпалары мекендеді. Мысырды қоспағанда,

Африканың аумағында кейбір шаруалар тамыржемістерге жататын өсімдіктер өсірді. Саваннадағы жерлерді топырағы құнарлы жерге бейімделген темір тістері бар шапқымен баптады. Сахараның айналасын мекендеген көшпенді, жартылай көшпелі және отырықшы тайпалар да мал шаруашылығымен айналысты. Сахараның оңтүстігіндегі **берберлер** мен **туарегтер**, Батыс Африкадағы **фулбе**, Шығыстағы **масайи**, **галла**, **сидамо**, **тигре** тайпалары мал шаруашылығымен шұғылданды.

Африканың мемлекеттері. **Гана.** Мысыр, Арабия, Үндістан елдерімен жасалған саудаға байланысты Африканың шығысында өте көне заманда **Нубия** мен **Аксум** (қазіргі Эфиопия) мемлекеттері құрылған еді. Араб көпестері Жерорта теңізі жағалауынан Батыс Судан жерлеріне VII ғасырдан Африкада жоғары бағаланатын тұз және басқа тауарлар әкеле бастады. Сауда жолдары қиылысқан жерлерде **Аукар**, **Гана**, **Томбукту**, **Гао**, **Мали сияқты** ірі қорғандар пайда болды. Қорғандарда мұсылман көпестерінен тыс жергілікті ақсүйектер де тұрды. Олар кейініректе пайда болған мемлекеттердің басқару ісін өз қолдарына алды. Орта ғасырларда Нигер және Сенегал өзендері алабында алғашқы мемлекеттер — **Гана**, **Мали**, **Сонгаилер** құрылды. Бұлардың ең алғашқысы Батыс Судандағы Гана болды. Ол VIII ғасырда пайда болып, X ғасырда дамудың шырқау шыңына жетті.

Гана, Мали, Сонгаи және Аксум — Африкада орта ғасырларда пайда болған алғашқы мемлекеттер.

Гананың пайда келтіретін көздерінің бірі — саудадан түсетін баж төлемі болды. Баж салығының негізгі бөлігін шетелден келетін көпестер: арабтар, берберлер, яһудилер төледі. Дегенмен елдің басты байлығы алтын болды. Гана патшасы мен шонжарлары алтын мен тұз саудасынан көп пайда алып отырды.

Патшаның күшті әскері болды, ондағы 200 мың жауынгердің 40 мыңын садақшылар, ал қалған бөлігін атты әскерлер құрады. Марокко сұлтаны **Әбу Бәкір** 1076 жылы

үлкен әскерімен Гананы жаулап алып, тонады. Осы оқиғадан кейін Гана патшасы Мароккоға бағынышты болып, баж-жасақ төлеуден тыс, өз жауынгерлерімен бірге ислам дінін қабылдауға да мәжбүр болды. Халық көтерілісі мароккандар үстемдігіне шек қойса да, Гана бәрібір бөлшектеніп кетті.

121-сурет. Мали билеушісі Мұса I.

Мали мемлекеті. Мали мемлекет ретінде VIII ғасырда-ақ пайда болды. Гана мемлекетінің қуаты оның кейінгі дамуына кедергі жасады. XI ғасырда Мали халқы исламды қабылдады. Ал бұл өз кезегінде мұсылман көпестерінің елге көшіп келуін тездетті. Қолөнер мен сауданың өркендеуі нәтижесінде Мали XIII ғасырда өз гүлденуінің шырқау шыңына жетті. Оның билеушісі **Сундиата Кейт** (1230–1255) сансыз көп әрі күшті әскер құрды. Осы әскердің жәрдемімен **Сундиата** керуен жолдары өтетін жерлерді, алтын кендерін, сондай-ақ Гананың ертедегі жерлерін басып алды. Мали билеушісі жаулап алынған облыстарға өзінің туған-туысқандарын әкім етіп тағайындады. Ал олар қолбасшыларға, қызметкерлерге жер меншіктерін сыйға беріп отырды. Жергілікті халықтан салық алу да әкімнің міндетіне жатты. Сөйтіп, Мали тез арада бүкіл араб дүниесіне танымал болды. Оның билеушісі **I Мұса** 1324 жылы Меккеге қажы сапарын жасады. Сапар кезінде I Мұса өзімен бірге көп алтын алып, жол-жөнекей оны жомарттықпен таратты. Онда 8 мың жауынгер мен 500 құл патшаға серіктес болды да, осынау ұзын керуен өзімен бірге 10–20 тонна алтын ала кетті деп шамаланады. Ол оқиғадан кейін көп жыл бойы араб дүниесіндегі алтынның бағасы төмен болды.

Мали астанасы — **Ниарада** және басқа да қалаларда зәулім сарайлар, мешіттер құрылды, қолөнер мен сауда өркендеді. Бірақ тайпалық шонжарлардың қоғам өміріндегі абырой-беделі сақталып қалды. Мали билеушілері өз жақындарының тәж бен таққа таласуынан шошып,

көбінесе сарай қызметкерлерін, қолбасшыларын, тіпті жауынгерлерін де көрші тайпа өкілдерінен тағайындады.

Мали халқының негізгі бөлігі ауылдарда жасады, олардың құрамына қауымдар, ал қауым құрамына өз жайында ірі патриархалдық жанұялар кірді.

Феодалдық бытыраңқылық, әулетаралық қайшылықтар Малидің XIV ғасырдың аяғындағы әлсіреуіне себеп болды. XV ғасырда Мали түгелдей күйзеліске ұшырап, бөлшектеніп кетті.

Мали мемлекеті VIII–XV ғ. өмір сүрді. XIII ғасырда Мали дамудың шырқау шыңына жетті. Астанасы – **Ниара** қаласы.

Сонгаи мемлекеті. Сонгаи тайпалары Гана мен Малидің солтүстік-шығысындағы ірі сауда орталықтарының бірі – Гао айналасында өмір сүрді. Алғашқы кезде I мыңжылдықтың басында **Сонгаилер** құрған мемлекеттік бірлестік Малидің билігінде болды. Алайда Малидің әлсіреуі, ислам дінін қабылдаған Сонгаилер билеушісіне – **Алмиге** XIV ғасырдың аяғында оны жеңіп, астанасы Гао болған тәуелсіз мемлекет құруға мүмкіндік берді. XIV–XV ғасырларда **Сонгаи** мемлекеті едәуір күшейді. Ол өз үстемдігін Нигер өзені алабында толығымен орнатты.

Ел облыстарға бөлінді, оларды билеушіге жақын адамдар басқарды. Сонгаи табысының негізгі көзі транзит саудасы мен алтын кені болды. Халықтан алынған салықтар да үнемі артып отырды және қазынаны толтырудың бір факторы болды. Лауазымды қызметкерлерге сыйға берілген үлкен иелік жерде құлдар істеді. Замандар өткесін құлдар басыбайлы шаруаларға айнала бастады. Ал олардың ұрпақтары ұсақ жер-мүліктің ерікті иесіне айналып, мемлекетке тек салық төлеп отырды. Сонгаидің арнайы жалдамалы әскері де құрылған болатын.

Бұдан кейінгі жылдарда болған өзара соғыстар мен қырқыстар мемлекетті әлсіретті. Бұны пайдаланып қалған Марокко сұлтаны XVI ғасыр аяғында Сонгаиді басып алды.

Сонгаи мемлекеті XIV ғасырдың аяғынан бастап тәуелсіз өмір сүрді. Астанасы – Гао қаласы. Марокко сұлтаны оны XVI ғасырдың аяғында басып алды.

122-сурет. Аксум патшалығы. Лалибели патшаның храмы.

Аксум мемлекеті. Қазіргі Эфиопияның солтүстігінде ерте заманда Аксум мемлекеті пайда болып, оның өркендеуі IV–V ғасырларға тура келеді. Аксум билеушілері керуен жолдары орналасқан Арабияның оңтүстік жағалауын, Шығыс Суданның бір бөлігін иемденіп алды. Бұл мемлекет Рим империясымен, кейінірек Византиямен жақын экономикалық және мәдени байланыста болды. Сондықтан Аксум билеушісі мен оның орынбасарлары христиан дінін қабылдаған.

VII ғасырда Араб халифатының қосындары Аксум әскерлерін жеңіліске ұшыратып, Арабия түбегінің оңтүстігіндегі жерлерінен айырды. XI ғасырға таман Аксумдағы жағдай шиеленісіп, мемлекет ыдырап кетті.

Аңыздарға қарағанда, Аксумның бірінші билеушісі **Манелик** – **Сулейман** патшаның Мысыр ханшайымынан туған ұлы болған. Бұл жағдай Аксумның Арабиямен байланыстары ертеден жақсы болғанын көрсетеді.

1. Орта ғасырлардағы Африкада өмір сүрген тайпалар мен халықтарды санап шығындар.
2. Африкадағы халықтың шаруашылығы қалай дамыды?
3. Гана, Мали, Сонгаи мемлекеттерінің тарихынан естеріңде не қалды?
4. Сеніңше, Аксум мен Африкадағы басқа мемлекеттердің дамуында айырмашылық бар ма?

§ 44. АЗИЯ, АМЕРИКА ЖӘНЕ АФРИКА ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТИ

Түріктер мәдениеті. Османдар қоғамында XV ғасырдың соңында мәдениеттің түрлі салалары жақсы дамыды. Мемлекетте ақын әйел **Мехри хатун** және ақын **Мулла Махмуд** сынды дарынды ақындар жетіліп шықты. Түрік сәулеткерлігі әр түрлі елдерден әкелінген шеберлер мен құрылысшылардың тәжірибелері арқасында кемелдене түсті. Ұлты грек Хожа Синонның қолымен салынған ғажайып сәулеткерлік үлгілері оны бүкіл әлемге танытты. Ол өз қызметі барысында 300-ден астам нысанның: мешіттердің, медреселердің, сарайлардың, субұрқақтардың, моншалар мен көпірлердің құрылысына басшылық етті.

Ғылымның түрлі салалары ішінде географияның жылдам қарқынмен алға басуы айрықша маңызды. Түркиялық теңіз саяхатшысы **Пири Райстың** шығармалары, оның қолымен жасалған Жерорта, Қара және Эгей теңіздерінің атласы — “Бахрия” әлемдік ғылымға қосылған үлкен үлес болды. Эльвия Чалабидің Еуропа үлгісімен басылған көп томдық “Саяхатнама” және Хожа Халифаның “Жаханнама” шығармаларында араб елдері және дүниенің түрлі мемлекеттері жөнінде баяндалады.

Корей мәдениеті. Ұлы Сечжон (1418 — 1450) салық жүйесінде реформа жүргізді, мемлекетті басқару ісін жетілдірді. Оның заманында корей мәдениеті мен өнері өркендеп, дамыды. Тұңғыш ұлттық корей университетіне негіз қаланып, онда қытай классикалық әдебиеті оқытылды. Будда ғибадатханасы — Пулгукса салынды. Король Сечжон мемлекеттің дана әрі дарынды билеушісі болды. Ол басқарған кезеңде ағарту, ғылым мен білім, ауыл

123-сурет.
Пулгукса храмы.

124-сурет.
Ұлы Сечжон.

125-сурет.
Ацтектердің
суретті күнтізбесі.

шаруашылығы салаларында қомақты жетістіктер иеленді. Король Сечжонның қатысуымен жаңа күнтізбе құрастырылды, жаңбырды алдын ала болжайтын аспап, желдің жылдамдығы мен бағытын белгілейтін аспап, күн және су сағаттары, жұлдыздар картасы жасалды. Ұлы Сечжонның басшылығымен король академиясының ғалымдары корей әліпбиін дүниеге әкелді.

Америка халықтарының мәдениеті. Майялардың экономикалық-мәдени дамуы біздің жыл санауымыздың бас кезінде жазуды ойлап табу мүмкіндігін туғызды. Абыздар қылқаламмен иероглифтерді салып, сурет-өрнектермен безендірген.

Майялардың өмірінде абыздардың орны айрықша болған. Олар қауым мүшелеріне егіншілік жұмыстарын орындау мерзімдерін белгілеп берді. Майялар ең анық күнтізбелердің бірін жасады. Математикада “нөлді” білдіретін белгіні майялар үнділерден де бұрын енгізген. Мемлекеттің астанасы – **Чичен-Ицце** обсерватория құрылған. Онда абыздар ғалдам-шарлардың Күн төңірегінде айналу уақытын есептеп шыққан және Күн мен Айдың тұтылуын алдын ала болжаған.

126-сурет. Чичен
Иццедегі обсерватория.

Майялар арнайы төбелер жасап, биік іргетастар үстіне баспалдақты ғибадатханалар, сарайлар мен бекіністер салған. Сарайлар мен ғибадатханалардың терезелері болмаған, оларға жарық тек есіктен ғана түскен. Тақтадай тегіс әрі түп-түзу қала көшелері тастан қаланған.

Ацтектер көршілес майялардың жаңалығы негізінде өздерінің күнтізбесін жасады. Оларда пиктограммалық жазу қалыптасты. Ацтектердің діні көп

құдайлыққа негізделген болатын. Құдайлардың арасындағы ең құдіреттісі, яғни соғыс құдайы құрметіне тіпті адамдар да құрбандыққа шалынған. Ғибадатхана абыздары халық арасында айрықша құрмет пен абыройға ие болған.

Пиктографиялық жазу (латынша **пиктус** — суретті, грекше **графо** — жазамын, яғни суретті жазу дегенді білдіреді) — мәліметтің жалпы мазмұнын сурет арқылы немесе суреттердің кезектілігі арқылы есте сақтап қалу мақсатында бейнелеу.

Астана Теночтитланда шонжарлардың перзенттері мен қарапайым халықтың балаларына арналған дербес мектептер болған. Халық балаларына арналған мектептерде егіншілік, қолөнершілік және әскери іс үйретілген. Ал шонжарлардың перзенттері тарих, көркем жазу (каллиграфия), оқу, есептеу, астрономия, поэзия, шешендік өнері негіздерін үйренген. Теночтитланда жыл сайын әнұрандар, поэма-дастандар жазатын ақын-жыршылардың байқау-жарыстары өткізіліп, жеңімпаздар марапатталып отырған.

Инктер. Шонжар балалары арнаулы мектептерде оқыды. Жазу әлі болмағандықтан, балалар инктердің діні, басқару тәртібі, заңдары мен салт-дәстүрлері бойынша берілген мәліметтерді жаттаған. Инктердің өздеріне тән “түйінді хаты” (кипу) болды, оның құпиялары тек дінбасыларға ғана белгілі еді.

124-сурет. Кипу — түйіншекті хат.

Инктер математика, астрономия, география, медицина, өсімдіктану (ботаника) және басқа ғылым-пән салалары бойынша терең білімдері бар еді. Олардың өте дәл жасалған күнтізбесі 12 айға бөлінді. Емшілер адамның бассүйегіне ота жасауды да жүзеге асырған.

Африка халықтарының мәдениеті. Африка халықтарында ұрпақтан-ұрпаққа өтіп отыратын таңғажайып аңыздар мен ертегілер көп болды. Олар әрқашан да аса құнды тарихи дереккөз болып қызмет ете береді.

128-сурет. Бениндегі патша сарайында тұрған жезден істелген жауынгер-кернейші.

Африка халықтары арасында өз жазуына ие болғандары да бар еді. Атап айтқанда, Аксумда IV ғасырда-ақ жергілікті жазу реформасы өткізілген. Бұл әліпби Эфиопияда осы күнге дейін сақталып келеді. Аксумда құрылыс саласында ерекше үлкен табыстарға қол жеткізілді.

Батыс Судан халықтары мәдениетінің жоғары сатыдағы дамуында арабтардың ықпалы үлкен болды. Ислам діні қабылданған соң бұл өлке-лерде араб мемлекеттерінен келген құрылыс шеберлері мен сәулетшілер мешіттер, сарайлар, қамалдар, қоғамдық ғимараттар, ауруханалар, моншалар және саябақтар құрылыстарын жүргізді. Мұсылман мектептері мен медреселер ашылды. Мәселен, Томбукту медресесінде жаратылыстанудан тыс тарих, фикх, математика, астрономия сияқты пәндер оқытылды.

Африкалықтар өнердің түрлі салаларында қомақты жетістіктерге қол жеткізді. Ағаш пен мыстан жасалған ескерткіштер мен бетперделер өте нәзіктігімен ерекшеленіп, көрген жанды осы күнге дейін таңдандырып келеді. Бениндегі патша сарайынан патша мен уәзірлердің мыстан жасалған бедерлі суреттері табылған.

Африка халықтарының орта ғасырлардағы өркендеп-дамуы Азия және Еуропа мемлекеттеріндегімен салыстырғанда біршама артта болуына қарамастан, бұл өлкенің халқы шаруашылықта айтарлықтай жетістіктерге жетіп, өзіне тән материалдық және рухани мәдениетті қалыптастырды.

1. Осман түріктері мәдениетінен нелерді есте сақтап қалдың?
2. Корея мәдениетіне қатысты негізгі жетістіктерді атап өт.
3. Американың байырғы халықтарының қайсысы пиктография жазуын ойлап тапқан?
4. Ағарту ісіндегі өзіне тән ерекшеліктер неден байқалады?
5. Африка халықтарының мәдениеті жөнінде әңгімелеп бер.

МАҢЫЗДЫ ТАРИХИ ДАТАЛАР

III ғасыр – Қытайдың Хань империясы орнында Вей, Шу және У мемлекеттерінің құрылуы.

320–340 жылдар – Үндістанда Чандрагупта I билік құрған жылдар.

395 жыл – Рим империясының Батыс және Шығыс Рим империяларына бөлінуі.

IV–VI ғасырлар – халықтардың Ұлы көшу кезеңі.

VI ғасырдың басы – Амвросий Аврелианның бриттерді біріктіріп, англ-сакстарға қарсылық көрсете бастауы.

407 жыл – Рим легиондарының Британияны тастап, Италияға қайтуы.

476 жыл – германдар шапқыншылығы Батыс Рим империясының құлауына соқтырды.

486 жыл – Хлодвиг франктар мемлекетінің негізін қалады.

527–565 жылдар – Юстиниан I билік құрған жылдар.

570 жыл – Мұхаммедтің (ғ.с.) Меккеде туылған жылы.

589–618 жылдар – Қытайда Сю әулеті билік құрған кезең.

610 жыл – Мұхаммедке (ғ.с.) Алла тағаладан ғайыптық аяттардың аян бола бастауы.

618–907 жылдар – Қытайда Тань әулеті билік құрған кезең.

630–1258 жылдар – Араб халифаты билік жүргізген кезең.

681–701 жылдар – Болгарияда Аспарух билік құрған кезең.

661–750 жылдар – Араб халифатында Умавилер әулеті билік құрған кезең.

711 жыл – Тарық ибн Саид басқарған арабтар әскерінің Испанияны басып алуы.

732 жыл – Пуатэ шайқасында франктар королі Карл Мартелл арабтарды жеңіп, олардың Еуропаға жорықтарына шек қойды.

750–1258 жылдар – Араб халифатында Аббасилер әулеті билік құрған кезең.

768–814 жылдар – Ұлы Карл билік құрған кезең.

IX ғасырдың бас кезі – халифа Мамун сарайында “Байт ул-хикма” (Данышпандық үйі) ұйымдастырылды.

843 жыл – Верден қаласындағы келісім бойынша құрылған корольдықтар орнына бертін келе Франция, Германия және Италия мемлекеттерінің құрылуы.

871–900 жылдар – король Альфред билік құрған кезең.

893–927 жылдар – Болгарияда Симеон билік құрған кезең.

919 жыл – Саксония герцогы Генрихтің король болып жариялануы.

936–973 жылдар – I Оттонның билік құрған кезеңі.

962 жыл – Рим папасы Иоанн XII -нің Оттон I -ге император тәжін кигізуі.

962–1806 жылдар – Қасиетті Рим империясы (Германия) үстемдік құрған кезең.

988 жыл – Киев Русінде христиан дінінің енгізілуі.

1066 жыл – Нормандия герцоги Вильгельмнің Англияны жаулап алуы.

1096–1270 жылдар – крест жорықтары болған кезең.

XII ғасыр – Батыс Еуропаның ірі қалаларында алғашқы жоғары оқу орындары – университеттер ашыла бастады.

XII ғасыр – ацтектер Теночтитлан қаласына негіз салды.

1152–1190 жылдар – Фридрих I Барбаросса билік құрған кезең.

1187 жыл – Салохиддин Аюби крестілерден Құддыс (Иерусалим) қаласын тартып алды.

1204–1261 жылдар – крестілер негізін қалаған Латын империясы өмір сүрген кезең.

1206 жыл – Онон өзені бойындағы құрылтайда Темучиннің ұлы хан болып жариялануы.

1206 жыл – Дели сұлтандығының құрылуы.

1265 жыл – Англияда алғашқы парламенттің шақырылуы.

1279 жыл – монғолдардың Қытайды бойсұндырып, Юань әулетінің негізін қалауы.

1302 жыл – Францияда Бас штаттардың шақырылуы.

1337–1453 жылдар – Англия мен Франция ортасындағы “Жүз жылдық соғыс”.

1368 жыл – Қытайда Юань Чжан негізін салған Минь империясы құрылды.

1395 жыл – Сайыпқыран Әмір Темірдің Тарақ өзені бойындағы шайқаста Алтын Орда әскерін тас-талқан етіп жеңуі Русь жерлері мен Шығыс Еуропа халықтарын монғол шапқыншылығынан азат етуде шешуші фактор болды.

1402 жылдың жазы – Әмір Темір мен Баязит ортасындағы Анкара шайқасы.

1415–1420 жылдар – Қытай императорларының Самарқанттағы Ұлықбек сарайына елші жіберуі.

1445 жыл – Иоганн Гутенберг кітап басатын станок ойлап тапты.

1453 жылғы мамыр – Осман түріктері Константинопольді басып алып, қаланың атын Ыстамбұл деп өзгертті.

МАЗМҰНЫ

АВТОРЛАРДАН.....	3
КІРІСПЕ	4

I ТАРАУ. АЛҒАШҚЫ ОРТА ҒАСЫРЛАР КЕЗЕҢІ

§ 1. Герман тайпалары және Рим империясы	8
§ 2. Франктар. Франктар мемлекетінің құрылуы.....	12
§ 3. Франк империясы	17
§ 4. Британиядан Англияға	21
§ 5. Қасиетті Рим империясы	26
§ 6. Византия: Батыс пен Шығыс арасында.....	29
§ 7. Славяндар және оларда мемлекеттердің құрылуы.....	33
§ 8. Шығыс славяндар. Киев Русі	37
§ 9. Еуропа халықтарының мәдениеті	41

II ТАРАУ. АЛҒАШҚЫ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АЗИЯ

§ 10. Алғашқы орта ғасырлар басындағы Арабия	47
§ 11. Араб халифаты	51
§ 12. Үндістан	53
§ 13. IV–X ғасырлардағы Қытай	56
§ 14. Азия елдерінің мәдениеті	59

III ТАРАУ. ДАМЫҒАН ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ДҮНИЕ ХАЛЫҚТАРЫ (XI–XV ғасырлар)

§ 15. Еуропадағы орта ғасырлық қалалар	65
§ 16. Орта ғасырларда тауар өндірудің дамуы. Базарлар мен жәрмеңкелер.....	70
§ 17. Азия мемлекеттерінің орта ғасырлық қалалары	74
§ 18. Орта ғасырлардағы христиандық	78
§ 19. Крест жорықтары	80
§ 20. Алғашқы крест жорықтары	83
§ 21. Кейінгі крест жорықтары	86

IV ТАРАУ. ЕУРОПАДА ОРТАЛЫҚТАНҒАН МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚҰРЫЛУЫ

§ 22. Францияда орталықтанған мемлекеттің құрылуы	89
§ 23. Бас штаттар	91
§ 24. Жүзжылдық соғыстың басталуы және оның алғашқы кезені	93
§ 25. Франциядағы абсолютті монархия	95
§ 26. Англияда орталықтанған мемлекеттің құрылуы	98
§ 27. Орта ғасырлар соңындағы Англия	102
§ 28. Германия	104
§ 29. Русь князьдықтары	108
§ 30. Орыстардың басқыншыларға қарсы күресі	110
§ 31. Русь князьдықтарындағы орталықтану үдерістері	112
§ 32. Еуропа мәдениеті	113
§ 33. Еуропадағы сәулеткерлік, өнер және әдебиет	116

V ТАРАУ. АЗИЯ, АМЕРИКА ЖӘНЕ АФРИКА ХАЛЫҚТАРЫ

§ 34. Салжұқтар мемлекеті	121
§ 35. Осман түріктерінің мемлекеті	122
§ 36. Монғолдар мемлекеті	125
§ 37. Алтын Орда хандығы	128
§ 38. Қытай	132
§ 39. Жапония	136
§ 40. Корея	138
§ 41. Үндістан	140
§ 42. Орта ғасырлардағы Америка	142
§ 43. Орта ғасырлардағы Африка	146
§ 44. Азия, Америка және Африка халықтарының мәдениеті	151
МАҢЫЗДЫ ТАРИХИ ДАТАЛАР	155

Салимов, Турсун Усарович

Ж-35 Дүниежүзі тарихы (V ғасыр аяғынан – XV ғасыр аяғына дейін): жалпы білім беретін мектептердің 7-сыныбына арналған оқулық/ Т.У.Салимов, Ф.Э.Султонов - түзетілген және толықтырылған 3-басылымы. Т: «O‘zbekiston milliy ensiklopediasi» Мемлекеттік ғылыми баспасы, 2017. – 160 бет.

ISBN 978-9943-07-505-4

УЎТ: 94(100)=512.122.(075.3)
КБТ 63.3(0)я72

Tursun O‘sarovich Salimov,
Farhod Ergashevich Sultonov

JAHON TARIXI

Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik

*To‘ldirilgan va tuzatilgan
uchinchi nashri*

(Qozoq tilida)

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti,
Toshkent – 2017

Аударған	<i>А. Ташметов</i>
Редактор	<i>А. Рахманов</i>
Беттеуші дизайнер	<i>Ш. Сирожиддинов</i>
Корректор	<i>Ф. Эсанбекова</i>

Лицензия АІ № 160. 14.08.2009.

Басуға 03.08.2017 жылы қол қойылды. Пішімі 60x90 1/16. Таймс гарнитурасы, кегль 11. Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 10,0. Есептік баспа табағы 9,50. Таралымы 5065. дана. Келісім № 62. Тапсырыс № 17-349.

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Мемлекеттік ғылыми баспасы.
100011, Ташкент Науаи көшесі, 30.

Өзбекстан Баспасөз және ақпарат агенттігінің «O‘zbekiston» баспа-полиграфиялық шығармашылық үйінің баспаханасында басылды.
100011, Ташкент қ., Науаи көшесі, 30.

Жалға берілген оқулық жағдайын көрсететін кесте

Р/с	Оқушының аты, жөні	Оқу жылы	Оқулықтың алынғандағы жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы	Оқулықтың тапсырылғандағы жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Оқулық жалға берілгенде және оқу жылы соңында қайтарып алынғанда жоғарыдағы кесте сынып жетекшісінің қолымен төмендегі бағалау өлшемдері негізінде толтырылады:

Жана	Оқулықтың пайдалануға алғаш берілгендегі ахуалы.
Жақсы	Мұқаба бүтін, оқулықтың негізгі бөлігінен бөлектенбеген. Барлық беті түгел, өшірілмеген, жазу, сыз улар жоқ.
Қанағаттанарлық	Мұқаба езілген, біршама сызылып, беттері бүлінген, оқулықтың негізгі бөлігінен бөлектенуге жақын. Пайдаланушы біршама түптеп, жыртылған беттерін желімдеген, кей беттері сызылған.
Қанағаттанарлық емес	Мұқаба сызылған, жыртылған, негізгі бөлігінен ажыралған немесе бүтіндей жоқ. Қанағаттанарсыз түптелген. Беттері жыртылған, парақтары жетпейді, сызып, бояп тасталған, оқулықты қайта түптеу мүмкін емес.